Diskuse

Kolik totality zůstalo v „normalizaci“?

Karel Hrubý

Diskuse o tom, jaký charakter měla komunistická diktatura v Československu, není ještě uzavřena.¹ Vynořila se s jistým zpožděním paralelně k diskusím, které o povaze komunistické, ale také nacistické diktatury probíhaly prakticky už víc než půl století, zejména v historiografii německé a americké. Rozdíly mezi diktaturami fašistickou, nacistickou a komunistickou v oblasti politické, hospodářské, sociální a ideologické vedly k poznání, že je nelze všechny kvalifikovat jako totožné režimy.² Srovnáváním zejména hitlerovského a stalinského režimu se ukázaly nejen podobnosti,

-
- 1 Předložený článek navazuje na dvě předešlé autorovy statě otištěné v *Soudobých dějinách* a uzavírá tento volný cyklus úvah nad povahou komunistického režimu (zejména v Československu). Viz HRUBÝ, Karel: Kontinuita nestejných: Sporné závěry z nesporně dobrých analýz Matěje Spurného. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 4 (2013), s. 628–640; TÝŽ: Rozpaky nad výkladem komunistické diktatury: Kritické poznámky k projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“. In: *Tamtéž*, roč. 21, č. 3 (2014), s. 382–404.
 - 2 Viz CURTIS, Michael: Totalitarismus – eine monolithische Einheit? In: JESSE, Eckhardt (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert: Eine Bilanz der internationalen Forschung*. 2., rozšířené vydání. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 1999, s. 277–285; LINZ, Juan José: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder (Colorado), Lynne Rienner Publishers 2000 (2. německé vydání: *Totalitäre und autoritäre Regime*. Berlin, Raimund Krämer 2003); GEYER, Michael – FITZPATRICKOVÁ, Sheila: Úvod: Teorie totalitarismu a její receptce – srovnávání stalinismu a nacismu. In: TÍŽ (ed.): *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha, Academia 2002, s. 34.

ale i podstatné odlišnosti ve struktuře i fungování těchto diktatur. Obě se opíraly o masová hnutí mobilizovaná stranou, která chtěla odstranit „buržoazní“ demokracii a nastolit „nový řád“. Obě uplatňovaly nepochybně velmi kruté své vedoucí mocenské postavení vůči těm částem společnosti, které považovaly za nepřátelské anebo které ze společnosti (z důvodů rasových nebo třídních) vylučovaly. Avšak nacistická diktatura, třebaže pro přípravu a vedení války vnucovala průmyslu i zemědělství rámcové plány výroby, nepředvedla tyto oblasti hospodářství z privátního vlastnictví do vlastnictví státu, takže stát se nestal výlučným zaměstnavatelem velké části obyvatelstva, jako tomu bylo v komunistickém systému. Existovala tu jistá ekonomická pluralita a sociální struktura společnosti nebyla vystavena tak převratné stratifikační změně jako v diktatuře komunistické. Rozdíl byl také v legitimizační ideologii: zatímco nacisté odůvodňovali svou politiku nacionální hrdostí a nadřazeností, snahou o rasovou čistotu a směřovali otevřeně k územní expanzi, komunisté, vycházející z ideologie marxismu-leninismu, usilovali programově o politickou, sociální, ekonomickou, názorovou a hodnotovou proměnu společnosti, která skutečnou vyšší formu spravedlnosti a rovnosti. V nacistické diktatuře nebylo také personální obsazení mocenských a správních struktur státu tolik závislé na příslušnosti k politické straně jako v komunistických státech, nýbrž především na loajalitě k vůdci.

V našich zemích, kde nacistická diktatura byla nastolena jednoznačně nepřátelským aktem cizího státu, se pochopitelně více pozornosti věnuje studiu diktatury komunistické. Ta se etablovala za aktivní účasti významné části české a slovenské společnosti, která ji považovala za nezbytnou či nejpřímější cestu k novému, spravedlivému sociálnímu uspořádání, zatímco jiná část společnosti v ní naopak viděla destruktivní zásah do dosavadního demokratického řádu. Diktaturou prošly – alespoň po jistou dobu svých životů – tři generace. Za Stalinova vůdcovství odpovídaly podstatné rysy této diktatury do značné míry teoretickému modelu totalitarismu, který byl charakterizován totálním zpolitizováním života společnosti monopolně vládnoucí stranou, v jejímž mocenském centru se spojovalo řízení politiky, ekonomiky, kultury i dalších sfér a která usilovala zároveň o ideologickou indoktrinaci obyvatel. Totalitární charakter stalinského způsobu řízení sovětského systému dnes připouští i většina kritiků této teorie. Sporné však zůstává, zda tento systém, který byl nastolen v únoru 1948 také v Československu, podržel svůj totalitární charakter po celou dobu komunistické vlády, anebo zda v pozdějších fázích byl už jiným typem totality,³ respektive zda se vyvinul do zcela jiného nedemokratického či autoritativního režimu. Diskuse, která se odehrála v roce 2009 na stránkách *Soudobých dějin*,⁴ přinesla řadu faktických upřesnění a pojmových

3 O pluralitě podob totality mluví Juan J. Linz v citované práci *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, s. 69. O interpretaci pojmu „totalitarismus“ viz NOVÁK, Miroslav: K aplikaci pojmu totalitarismus na komunistické systémy: Obecné problémy a česká specifika. In: *Securitas imperii*, roč. 23, č. 2 (2013), s. 14–27; viz též BALÍK, Stanislav – KUBÁT, Michal: *Teorie a praxe totalitárních a autoritativních režimů*. Praha, Dokořán 2004.

4 Viz tematický blok článků „Existoval v českých dějinách totalitarismus?“ v *Soudobých dějinách*, roč. 16, č. 4 (2009), s. 605–743.

i metodických vyjasnění, přesto však přetrvává různost názorů hlavně v tom, *jak vykládat komunistickou diktaturu po Stalinově smrti* – a to nejen v Sovětském svazu, ale i ve středo- a východoevropských satelitech včetně někdejšího Československa. Ani soubor studií kolem projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“,⁵ který koncept totalitarismu podrobil kritice, nepřinesl novou koncepci, jež by lépe osvětlila podstatu a fungování komunistické diktatury.

Chtěl bych zde připomenout některé výtky revizionistické historiografie vůči nedostatkům modelu totalitarismu a ukázat, jak později tato teorie některé z oněch výtek problematizuje a oslabuje a jak sama reaguje na změny, které nastaly po Stalinově smrti. Na základě konfrontace obou přístupů, které existenci totalitarismu buď deklarují a obhajují, či naopak odmítají, nebo alespoň navrhuji jeho revizi, chci pak sledovat návaznost jednotlivých fází, jimiž prošla komunistická diktatura a společnost v Československu mezi lety 1948 a 1989. Jde o pokus zjistit, do jaké míry se proměnily, či naopak zůstaly zachovány struktury a funkce totalitárního způsobu panování (diktatury) z počátečního (poúnorového) období. A současně, jak se během desetiletí měnily, či naopak uchovávaly politické představy a hodnotové systémy ve vědomí společnosti. Stručně řečeno, co podstatného z počátečního stavu komunistické diktatury ještě zůstávalo v konečné fázi takzvané normalizace?

Neshody teorie

Začněme kritikou totalitarismu...

Nejdiskutovanější model totalitární diktatury, který vypracoval Carl Joachim Friedrich ve spolupráci se Zbigniewem Brzezinským v polovině padesátých let minulého století, zahrnuje sice ještě také fašistické diktatury, ale konstatuje i jejich typické odlišnosti. Mnohým badatelům se proto zdál lépe použitelný na analýzu poměrů v sovětském státě a jeho komunistických satelitech v období stalinismu.⁶ Model tehdy (1956) ještě nemohl zachycovat změny, k nimž došlo v komunistických zemích po Stalinově smrti, respektive po „odhalení kultu osobnosti“. Právě tento moment se stal později předmětem závažných výhrad. Typologicky vytvářené pojmy (jako „totalitární ideologie“ nebo „teror“) i model totalitarismu jako celek

5 Viz společný úvod Michala Kopečka a Pavla Koláře „Projekt ‘Socialistická diktatura jako myšlenkový svět’“ a následující studie na toto téma od Martina Sabrowa, Matěje Spurného, Pavla Koláře a Michala Pullmanna v *Soudobých dějinách*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 189–274.

6 FRIEDRICH, Carl Joachim – BRZEZINSKI, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1956 (německý překlad, na který zde odkazují: FRIEDRICH, Carl Joachim ve spolupráci se Zbigniewem Brzezinským: *Totalitäre Diktatur*. Stuttgart, Kohlhammer 1957). Tato teorie uváděla šest charakteristických vlastností totalitního systému: 1) vytvoření nové společnosti podle výhradně platné ideologie a utopie; 2) existence jediné masové strany, k níž náleží sice jen menšina obyvatel, která ale řídí stát; 3) používání fyzického i psychického teroru; 4) téměř úplný státní monopol na použití zbraní; 5) téměř úplný státní monopol komunikačních prostředků; 6) centrální, byrokraticky koordinované řízení a kontrola hospodářství. Tato teorie byla rozvíjena, modifikována, ale také kritizována v celém následujícím půlstoletí.

ve své statičnosti podle kritiků neodpovídaly realitě měnících se komunistických diktatur.⁷ Modelu nadto vytýkali, že chápe společnost jako utlačovanou masu, která je pasivně vystavena tlaku režimu, zatímco podle jejich názoru byla naopak společnost do jisté míry autonomní, a měla tedy možnost samostatného jednání, které nebylo determinováno jen vnějšími příčinami.⁸

Ani Friedrichův a Brzezinského koncept totalitarismu ve skutečnosti nepopírá jistou samostatnost rodiny, církví, univerzit a dalších společenských institucí v nepolitické oblasti, kde jednání aktérů není vždy a ve všem definováno politicko-ekonomickým uspořádáním (státněsocialistickým systémem diktátorského režimu jedné strany, který usiluje o jednotnou indoktrinaci společnosti).⁹ Mluví však o jejich *bezmocnosti vůči režimu, jde-li o zásadní rozhodnutí politická, ekonomická, sociální a ideologická*. Sféru soukromí, jak se odvíjí v každodenní praxi, však výslovně považují za aktivní, byť její možnosti jsou omezené.¹⁰ Ani podle teorie totalitarismu nebyla společnost jen pasivně vystavena tlaku režimu, nýbrž se mu také bránila a *byla tak aktivní překážkou* totální indoktrinace a disciplinace občanstva, jimiž režim usiloval o vytvoření světonázorové a hodnotové jednoty. Funkčnost společnosti jako oponenta režimu teoretikové totalitarismu nepopírají. Nestudují však dostatečně aktivitu, motivace a identifikace té části společnosti, která komunistický režim podporovala a spoluvytvářela, což je jim právem vytýkáno. V tom byl jejich přístup jednostranný.

7 Viz např. LUDZ, Peter Christian: Entwurf einer soziologischen Theorie totalitär verfasster Gesellschaft. In: SEIDEL, Bruno – JENKNER, Siegfried (ed.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1968, s. 532–599.

8 Viz BUBEN, Radek – PULLMANN, Michal – SPURNÝ, Matěj – RŮŽIČKA, Jiří: Diktatura a autoritářské režimy. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, Scriptorium 2014, s. 281–307.

9 Rozlišení mezi *systémem* politicko-hospodářského uspořádání a *režimem* jako institucionalizovanou formou vlády je důležité. Počátek systému *státního socialismu* v Československu se datuje rokem 1945, kdy byly zestátněny (znárodněny) všechny klíčové oblasti hospodářství. Režim po roce 1945 byl však stále pluralitní *democracií* s dělbou moci zaručenou ústavou. Únorem 1948 byl princip politické plurality nahrazen *diktaturou*, tj. monopolním panstvím komunistické strany, která prakticky zrušila nezávislost moci legislativní a soudní na moci výkonné, zmocnila se tak totálně řízení státu a vyloučila jakoukoli opozici. V tomto příspěvku jde především o *vztah mezi diktaturou a společností*; politicko-hospodářský systém je tu rámcem, v němž se diktatura realizovala.

10 Viz např. FRIEDRICH, C. J.: *Totalitäre Diktatur*, 6. část „Ostrov odlišnosti“, kapitoly 22–25, s. 214–249. Zde se mluví o vlastním životě rodiny, církví, univerzit a vědy, do jisté míry i armády atd. O rodině autor píše, že se ubránila atomizaci a že „totalizátoři“ museli nahlédnout, že jí musejí poskytnout značné ústupky (s. 220). Také církvím v totalitárních režimech přiznává Friedrich schopnost působit jako obranný val proti rozpoutanému násilí. Církve přes útlak, kterému jsou vystaveny, udržují snad více než jiné skupiny při životě vědomí o (vše)lidských hodnotách a určení člověka (s. 233). Podobně univerzity a věda, třebaže režim omezil jejich svobodu a ideologicky je spoutal, se pokoušely vydobýt si větší intelektuální volnost, což umožnilo vznik kritických, revizionistických a reformistických myšlenek, nacházejících větší či menší ohlas nejen u inteligence, ale i v širších vrstvách obyvatelstva.

Kritikové uvádějí i další námitky vůči teorii totalitarismu, jako například:

1) Vedoucí strana má sice stále mocenský monopol, není však monolitní. Uvnitř strany (a ve vládních institucích) se v pozdějších fázích vyskytují frakční odchylky, variantní názory, někdy i rozpory, v chodu režimu jsou patrné i třenice a nedostatky. Vzniká tak částečný pluralismus v rámci systému, respektive strany, který odporuje tezi o totální koncentraci moci v rukou elity.

2) Masový teror po Stalinově smrti slábne a nakonec zaniká. Úloha práva v převýchovném a potlačovacím procesu se mění: už nerozhodují „muži ve funkcích“ a jejich (z)vůle, ale zákon, který má sice represivní charakter, ale formálně má být dodržován.

3) Režim se snaží mobilizovat a integrovat masy obyvatel k participaci na upevnění a rozvinutí socialistického zřízení nikoli už jen převážně ideologicky jako v padesátých letech, ale také pragmatickými opatřeními, zejména materiálními stimuly (jako je snižování cen, zvyšování mezd, rozšiřování sociální péče atd.), a vytvářením podmínek pro realizaci bohatších forem zájmové činnosti v nepolitické oblasti.

4) I při trvající asymetrii moci mohou občané využíváním autoritativního diskurzu k vlastnímu prospěchu dosahovat jistého zlepšení svého postavení i většího vlivu na chování vládnoucí strany či státu. Strana je nucena vycházet vstříc některým požadavkům občanů, což má mimo jiné za následek, že se uvolňuje utváření zájmových skupin a jejich postavení je autonomnější. Tím se zpětně zvyšuje jejich spoluúčast a posiluje legitimita vládnoucí strany.

5) Obyvatelstvu záleží koneckonců hlavně na zvyšování životní úrovně, sledování vlastních zájmů, „potřebném klidu na práci“. O podobu politického a ekonomického systému nebo o přítomnost cizích vojsk se už lidé nestarají. O takové záležitosti se zajímá jen disent, který je však nepočetný a izolovaný od běžných občanů, a tedy celkem bez vlivu na jakékoli změny.

6) Zásadní výtky kritiků teorie totalitarismu však míří na to, že její protagonisté nevěnovali dostatečnou pozornost společnosti, jejímu způsobu života, jejímu vnímání a interpretování skutečnosti a invenci, se kterou se lidé vyrovnávali s novým řádem, nastoleným komunistickou diktaturou. Ponechávali přitom stranou podstatné otázky, jak lidé v diktatuře hledali naplnění svého politického přesvědčení a představ o sociálním vzestupu; jak využívali výhodných příležitostí pro uplatnění svých zájmů, které jim režim nabídl. Nebo naopak, jaké strategie se naučili uplatňovat, aby se vyhnuli nepříjemným stránkám diktatury; jak reagovali na opatření „shora“, jaké způsoby kritiky či nesouhlasu volili. A také: jak spontánně hledali a usilovali o rozmanitá zlepšení, ať už k prospěchu „celku“ (státu), anebo svému vlastnímu. Podle kritiků také nelze podceňovat, že efekty jako intenzivní industrializace, sociální zabezpečení a jistoty, materiální a společenský vzestup i vzrůstající

sebevědomí dříve zatlačovaných vrstev poskytl režimu nové a účinné možnosti k ospravedlnění jeho represivních stránek.¹¹

Teorie totalitarismu byla také kritizována pro své metodické zaměření. Vytýkalo se jí, že vyzdvihuje význam mocenských struktur, a tím zanedbává studium každodenního života, motivů sociálního jednání v diktatuře, utváření postojů k panství strany a také vzájemných společenských vztahů. Že se soustředí na masový teror a jiné formy násilí, ale nedovede vysvětlit stabilitu režimu založenou na podpoře obyvatelstva. Že dostatečně neodlišuje různé cíle, ideologie a obsahy srovnávaných diktatur, což má za následek zkreslující podřazení diktatury nacistické a komunistické pod jeden společný pojem „totalitární diktatury“. Modelům totalitarismu bylo také vyčítáno, že spíše než kritickým sociálním věděním jsou produktem ideologie namířené proti komunismu, který se v době studené války stal hlavním protivníkem a terčem kritiky západních demokracií. Hlavní námitka však směřovala k tomu, že platnost teorie totalitarismu nemůže být plně rozšířena na poststalinické období, v němž už nastaly některé důležité změny, zejména v rozhodovací i represivní praxi.

Několik poznámek k revizionistické kritice

1) Námitka, že koncept totalitarismu vysvětloval především struktury moci a jejich provázané působení na podobu a chod diktátorského režimu, nevěnoval ale stejnou pozornost společnosti, která v diktatuře žila, byla nepochybně z velké části oprávněná. To vedlo později k závažnému posunu sociálněvědné optiky směrem ke společnosti. Její život v diktatuře přitom nadále reflektovali jinak badatelé, kteří vycházeli z teorie totalitarismu, a jinak její oponenti. „Revizionisté“ obraceli pozornost především ke každodennímu životu (*Alltag*) a sledovali způsoby, *jak lidé diktaturu subjektivně vnímali*, jak jí rozuměli, jak se v ní chovali, jak ji spolutvořili či spolupřetvářeli a jak přizpůsobovali své jednání a strategie, aby v rámci diktatury co nejúspěšněji, či alespoň s co nejmenšími ztrátami zařídili svůj život. „Totalitaristé“ se naopak snažili osvětlit, *jak režim a jeho ideologie* intervenovaly do života společnosti, která vedle konstant každodennosti v sobě nesla z minulosti i tradici určité kultury, jež mezigeneračně nadále působila. Bylo třeba osvětlit, jak na tomto historicky vzniklém podkladu působily režim a ideologie na *formování identity* jednotlivců i společnosti ve snaze vytvořit „nového člověka“ či „novou společnost“ a jak na to společnost ve své rozmanitosti reagovala. Někdo spontánně spolupracoval či povolně se přetvářel, jiný se zdráhal, někomu to bylo všechno lhostejné. V pohledech obou směrů šlo o *postížení vzájemné interakce* mezi režimem a společností, respektive společností a režimem.

11 Viz McDERMOTT, Kevin: Stalin and Stalinism. In: SMITH, Stephen A. (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford, Oxford University Press 2014, s. 72–89. Řadu závažných námitek předznamenal už Peter Christian Ludz v citované studii „Entwurf einer soziologischen Theorie totalitär verfasster Gesellschaft“ (viz pozn. 7). K jeho pojetí viz LINZ, J. J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (viz pozn. 2).

2) Ve snaze překonat „neudržitelnou dichotomii“ totalitarismu, stavějící proti sobě vševládný „režim“ a utlačovanou „společnost“, vytvářejí někteří revizionisté (zejména mezi českými historiky) *zdání jednoty* společnosti. Představa o vytvoření principiální harmonie zájmů mezi stranou, státem a společností se ovšem ukázala být fikcí, která se nekryla se skutečností.¹² Totalitarismus naopak rozlišuje mezi budovateli státněsocialistického systému a jinými oporami komunistického režimu (které režim spoluvytvářejí, upevňují a obhajují či bez těžkostí přijímají) a mezi těmi, kteří se s režimem nedovedou identifikovat (mají jiné zájmy či názory, žijí jinou tradicí či se cítí režimem poškozováni). Z toho, že revizionisté chápou společnost převážně jako homogenní celek a traktují ji celou jako „participující“ (podílející se na chodu režimu) a „poslušnou“ masu (která i jen svou často vnucenou podřízeností režim legitimizuje), pak vyplývá, že odpovědnost za vznik, stabilitu a dlouhé trvání režimu nesou nejen ti, kteří jej programově a s nadšením *aktivně* vytvářeli a podporovali, nebo ti, kteří se mu bez těžkostí přizpůsobovali, ale i ti, kteří se – zbaveni legitimních možností vyjádřit svůj nesouhlas – režimu ve své bezmoci *pasivně* podřídili.¹³

3) Tímto „jednotným“ postojem společnosti byla podle „revizionistů“ zajišťována pozoruhodná *stabilizace a legitimizace nejen státněsocialistického systému, ale i politického režimu diktatury jedné strany*, které v Československu přetrvaly čtyři desetiletí. Opírají se přitom o tvrzení, že bez spolupráce společnosti by režim nemohl fungovat, že bez poslušnosti není možné žádné panství. Tento postřeh Maxe Webera, že žádný režim nemůže trvat, pokud nemá podporu alespoň *části obyvatelstva* (nemusí to být většina, jak poznamenává Weber) a *štáb*, který uskutěčňuje či vynucuje jeho záměry a zájmy, platí i pro výklad diktatury.¹⁴ Poslušnost však je různého druhu: jednak spontánní, jednak vynucená (oktrojovaná), což má pro posouzení postoje občanstva rozhodný význam. Záleží na tom, *ze které části* společnosti tato podpora přichází a čím je motivována. Postoj stoupenců politiky a ideologie vládnoucí strany nebo těch, kteří se podílejí na výhodách, jež jim režim poskytuje, je jistě převážně kladný, jejich identifikace a participace vysoká. Jinak je tomu u občanů, kteří panství vnímají jako nevídané *poručnictví*.

4) Jednotlivé segmenty společnosti mají *nestejně možnosti*: členové strany oproti jiným občanům mohou předkládat návrhy na půdě stranických organizací a vyjadřovat své – i kritické – mínění k různým opatřením, která přicházejí „shora“, a tak mohou ovlivňovat jejich řešení alespoň na lokální úrovni.¹⁵ Jiní občané, kteří tuto

12 Viz GÜTLER, Markus: Die Grenzen der Kontrolle: Das statistische Informationssystem und das Versagen zentralistischer Planwirtschaft in der DDR. In: BESSEL, Richard – JESSEN, Ralph (ed.): *Die Grenzen der Diktatur: Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1996, s. 253–273.

13 Viz HRUBÝ, K.: Rozpaky nad výkladem komunistické diktatury (viz pozn. 1).

14 WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, J. C. Mohr 1922, s. 122 n.

15 Členové komunistické strany řešili rozpory mezi vládnoucími a ovládanými „na regionální a lokální úrovni, tedy v činnosti krajských, okresních, podnikových a místních organizací. Právě zde docházelo ke každodennímu sjednávání a obnovování konsenzu mezi straníky a nestraníky, funkcionáři a řadovými členy, aparátem a státní správou či podnikovým

možnost nemají a jejichž vliv na politiku strany je nulový či zanedbatelný, se však mohou zdráhat podlehnout její názorové a hodnotové indoktrinaci.¹⁶ Takoví lidé se přirozeně vyhýbají veřejnému diskurzu, v němž nemají šanci se uplatnit. Nebylo jich zanedbatelné množství a nebyli to jen intelektuálové. V Československu měla sice komunistická politika již před únorem 1948 podporu dvou pětín voličů, avšak *více než polovina voličstva* se orientovala podle jiných politických kritérií a hodnotových systémů (ať už filozoficky, ideologicky, či nábožensky zdůvodněných). I když časem někteří leccos z nového hodnotového systému internalizovali, velká část těchto lidí se ve svém privátním životě nadále řídila tradičními zvyklostmi, názory a hodnotami. „Revizionisté“ však postoje celé společnosti ztotožňují hlavně s postoji těch, kteří v diktatuře uskutečňující „státní socialismus“ viděli nezbytnou, zákonitou cestu k naplnění marxisticko-leninistické ideologie, nebo alespoň k dosažení svých osobních či skupinových cílů.¹⁷ Stranou tak zůstává dimenze civilizační *tradice*, která mezigeneračně přežívá – a s ní i vrstvy obyvatel, pro které tradiční názory, hodnoty a symboly spojené s dosavadním kulturním vývojem i s politickou minulostí byly důležitější než názory, hodnoty a symboly, které jim vnucovala ideologie a morálka „revolučního“ režimu.¹⁸

5) Nejde jen o to, jak lidé systém „státního socialismu“, a zejména režim diktatury vnímali, jak se v ní chovali a jak na její podněty reagovali (i to je jistě třeba

vedením.“ (KOLÁŘ, Pavel: Strana jako utopie: Komunistická identita po pádu stalinismu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 234.)

- 16 Tento obranný boj proti ideologii marxismu-leninismu v nastupujícím zápasu o politické, sociální, ekonomické a kulturní uspořádání státu se odrážel už v letech 1945–1948 zejména v kulturní oblasti, jak o tom svědčí např. publikace *Na ztracené vartě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*, kterou sestavil Milan Drápala (Praha, Prostor 2000). Také příspěvky přednesené na prvním sjezdu českých spisovatelů v létě 1946 už ukazují, jak zásadní byly rozpory mezi komunistickými a nekomunistickými účastníky sjezdu a vůbec tehdejšího kulturního života (viz KOPECKÝ, Jan (ed.): *Účtování a výhledy: Sborník prvního sjezdu českých spisovatelů*. Praha, Mladá fronta 1948).
- 17 Viz např. KOLÁŘ, Pavel: Communism in Eastern Europe. In: SMITH, S. A.: *The Oxford Handbook of The History of Communism*, kapitola 11, s. 203–219, zejména s. 208–210. Režim se podle teorie každodennosti neopíral jen o represivní praxi, nýbrž byl aktivně podporován těmi, kteří z něj měli nějaký prospěch či doufali, že ho dosáhnou. „Moc“ může lidi trestat, ale nemůže je přesvědčit, aby se stali starosty obcí, vedoucími brigád nebo pomocníky místní policie. „Moc“ je produkt sociální interakce a nemůže být chápána jako antiteze společnosti. Toto Kolářovo zjištění jistě platí o té části společnosti, která režim – ať z přesvědčení, či z prospěchu – podporovala. Ale jiná část společnosti, která „akceptovala“ režimní uspořádání a politiku jen zdánlivě, z nezbytí, resp. z bezmoci, a která v něm nedisponovala stejnými šancemi jako ti, kdož režim aktivně podporovali, měla vztah k režimu zcela jiný. Odlišné motivy a postoje obou částí společnosti nelze ztotožňovat.
- 18 Evropské perspektivy se neodvíjely jen ze zkušeností studené války, nýbrž také pod vlivem starších tradic, které ani po druhé světové válce nikdy zcela nezmizely. Platí to například pro náboženské tradice, liberální smýšlení, estetické ideály nebo pro působení osvícenství, moderní demokracie, vědy, industrializace – a ovšem i totalitárních diktatur, jak na to upozorňují vydavatelé v předmluvě ke sborníku: VOWINCHEL, Annette – PAYK, Marcus M. – LINDENBERGER, Thomas (ed.): *Cold War Cultures: Perspectives on Eastern and Western European Societies*. New York – Oxford, Berghahn Books 2012.

osvětlit), ale také o to, jak diktátorský režim jejich vnímání a interpretaci skutečnosti ovlivňoval a manipuloval, jak se pokoušel jejich identitu formovat, usměrňovat a měnit.¹⁹ Záleží na tom, jaké informace jim podával, či naopak zatajoval, jak působil na formování jejich názorů a postojů (mediálně, školou, oficiálním uměním, slavnostmi a manifestacemi, široce založenou „výchovou“ veřejnosti, „politickým školením“ různých profesí, ideologickými tezemi, terminologií, a také dialektickým pojetím a deduktivním naplňováním premis vyslovených „klasiky“). Je důležité vědět, jak nejen všudypřítomná propaganda, do jejichž služeb byla často zapřažena věda a umění, ale také konkrétní a diferencovaná politika uplatňovaná v každodenním životě společnosti (jako bylo selektivní přidělování výhod, či naopak udělování postihů) působily na internalizaci hodnotového systému, který měl občanům poskytovat spolehlivý návod, jak chápat skutečnost, politiku, dějiny a konečkonců i smysl života. A také jak tyto nástroje mobilizovaly občany k tomu, aby sami usilovali o přerod v „nového člověka“. Iniciátorem této změny, jež měla vést k vytvoření nové společnosti, „šité na míru režimu“,²⁰ byla v podstatné míře ideologie ve službách *institucionálně organizované moci, ovládající potřebné aparáty*.²¹

Pro výklad života společnosti a její programově předpokládané proměny (která se nikdy v plném rozsahu neuskutečnila – *absolutní* totalita je utopie) je osvětlení struktur a funkce diktatury jakožto rámce a hybatele tohoto dění stejně závažné jako osvětlení aktivity občanů jakožto aktérů, kteří v těchto rámcových podmínkách žijí, reagují na intervence režimu a hledají způsoby, jak úspěšně uplatnit své

19 Viz BAUERKÄMPER, Arnd: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur: Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg, 1945–1963*. Köln/R., Böhlau 2002, s. 497. Autor potvrzuje, že téměř neomezený nárok vedení Jednotné socialistické strany Německa (SED) na monopol vědění, panování, formování a kontrolu byl naléhavě uplatňován a šel tak daleko, že trvale přetěžoval centrálu moci. Vládnoucí se tak alespoň dočasně stávali „štvanci“ své vlastní politiky, aniž ovšem podle autora vzdávali svůj nárok na vládnutí a propustili společnost ze své kontroly.

20 Jak to vyjádřil Michael Geyer v úvodu ke sborníku *Za obzor totalitarismu* (s. 55), s poukazem na jednu z následujících studií (FRITZSCH, Peter – HELLBECK, Jochen: Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa. In: *Tamtéž*, s. 404–457).

21 Funkci ideologie v totalitárním systému spatřuje polský filozof Leszek Kołakowski v tom, že intelektuálně privilegovaná třída (proletariát), reprezentovaná později partajní nomenklaturou, vědecky ví, jak má být společnost racionálně organizována, aby co nejlépe prosperovala a v nepříliš vzdálené budoucnosti dosáhla dokonalosti, a tuto pravdu vnucuje celé společnosti. „Diktatura strany se projevuje jako *diktatura pravdy*“, píše Kołakowski. I když v pozdních fázích režimu se totalitární instituce postupně rozpadávají, *totalitární vůle* zůstává a protagonisté režimu se utěšují nadějí, že po přechodných těžkostech, způsobených hlavně třídními nepřáteli, bude nastolen historicky správný, nevyhnutelný, vítězný řád. (KOŁAKOWSKI, Leszek: Der Zusammenbruch des Kommunismus als philosophisches Ereignis. In: ŚPIEWAK, Paweł (ed.): *Anti-Totalitarismus: Eine polnische Debatte*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2003, s. 117 a 119; kurzívou zvýraznil KH.)

vlastní iniciativy a zájmy.²² Totalitarismus každopádně slouží stále jako referenční bod.²³ A to i tam, kde se s ním polemizuje nebo kde je předmětem kritiky.

Jak stoupenci teorie totalitarismu, tak stoupenci historického revizionismu mají tedy svým způsobem pravdu – avšak omezenou.²⁴ Diktatura znamenala něco jiného pro její budovatele, podporovatele a profitéry – a něco jiného pro její oběti a odpůrce. Je třeba tyto difference pochopit a vysvětlit jejich kořeny. V tom ohledu čeká zastánce obou přístupů ještě hodně práce.²⁵

Pozdější verze totalitarismu

Přes kritické výtky na adresu klasických modelů totalitarismu z dílny Carla Joachima Friedricha a Zbigniewa Brzezinského i Hannah Arendtové navazovali mnozí badatelé nadále na výsledky jejich práce, kriticky je rozpracovávali a upřesňovali.²⁶ Omezovali přitom platnost strohé formulace šesti podstatných znaků totalitarismu podle Friedricha a pokoušeli se nově posoudit, jaký vliv měla struktura a funkce režimu na pronikání státní moci do života společnosti a jak na tento tlak společnost odpovídala. Zjišťovali, jakými změnami procházel způsob panování po Stalinově smrti a jak se postupně vytrácel a transformoval teror,²⁷ na jehož důležitosti byly založeny dřívější modely a jehož trvání v pozdějším období diktatury rozhodně popírali „revizionisté“. Ani pokračovatelé „klasiků“ teorie totalitarismu už teror většinou nepovažovali za konstitutivní znak totalitárního uspořádání,²⁸ který by byl

22 Sociální dějiny bez politických dějin pomáhají vysvětlit stejně málo jako obráceně politické dějiny bez zřetele k sociálním procesům. Viz FULBROOK, Mary: Methodologische Überlegungen zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In: BESSEL, R. – JESSEN, R. (ed.): *Die Grenzen der Diktatur*, s. 295 (viz pozn. 12).

23 Viz HOENIGOVÁ, Bianca: Možnosti a meze jednoho paradigmatu: Teorie totalitarismu aplikovaná na státní socialismus středovýchodní Evropy. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 4 (2008), s. 652.

24 Viz McDERMOTT, K.: Stalin and Stalinism, s. 72 n. (viz pozn. 11).

25 Podnětný program prací, jimiž strukturální pojetí diktatury může být doplněno, rozšířeno a korigováno o studie každodenní „sociální praxe“ (či naopak), nastínil Thomas Lindenberger ve statí „Alltagsgeschichte und ihr möglicher Beitrag zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR“, zejména pak v její 4. části, nazvané „Herrschaft als soziale Praxis“ in der DDR: Eine Skizze“ (in: BESSEL, R. – JESSEN, R. (ed.): *Die Grenzen der Diktatur*, s. 312–321).

26 Z množství příslušné literatury odkazují alespoň na čtyři německé sborníky obsahující závažné práce řady kompetentních autorů: SEIDEL, B. – JENKNER, S. (ed.): *Wege der Totalitarismus-Forschung* (viz pozn. 7); SIEGEL, Achim (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*. Köln/R. – Weimar, Böhlau 1998; BESSEL, R. – JESSEN, R.: *Die Grenzen der Diktatur* (viz pozn. 12); JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert* (viz pozn. 2).

27 Teror neměl jen funkci zastrasovací, ale také *ideologickou*: měl zpochybňovat a rozkládat víru v dosavadní „samozřejmosti“ a naopak pomáhat k upevnění nové konstrukce skutečnosti v myslích obyvatel. S postupující indoktrinací (u velké části obyvatelstva však jen částečně úspěšnou) tato funkce ztrácela na významu.

28 V době, kdy šlo o to upevnit panování strany a zkonsolidovat státní aparát natolik, aby revoluční přechod k státněsocialistickému systému byl natrvalo zajištěn, měl teror *politickou* funkci. Měl demonstrovat nezpochybnitelnou autoritu stranického vedení, prosadit ve společnosti novou normu, vymezit hranice režimu a varovat, že žádný návrat z cesty

zakódován do DNA komunistických režimů, ale jen za jejich průvodní jev v době vyostřeného boje s „nepřáteli, zrádci a úchylkáři“.²⁹ Navíc dospěli k poznání, že stalinský teror nebyl jen plodem režimu, ale vycházel i ze společnosti.³⁰

Tak u vlivného německo-španělského politologa Juana Josého Linze, který věnoval formám a interpretaci nedemokratických režimů řadu prací, už masivní teror nefiguruje mezi základními znaky komunistického režimu v obdobích po Stalinově smrti.³¹ U totalitního systému nachází Linz následující charakteristiky:

1) Existuje monistické (nikoli monolitní) centrum moci, jakýkoli pluralismus institucí nebo skupin odvozuje svou legitimitu z tohoto centra a většinou je spíše politickým výtvozem než výrazem dynamiky dřívější společnosti.

2) Působí exkluzivní, svébytná, více či méně intelektuálně propracovaná ideologie, s níž se panující skupina či vůdce v čele strany identifikují a která slouží jako základna politiky a/nebo nástroj její legitimizace. Ideologie určuje hranice, za nimiž leží heterodoxie, která nezůstává nepotrestána. Ideologie přesahuje program politických akcí, vykládá i smysl historie a interpretuje sociální skutečnost.

3) Je podporována, vyžadována a odměňována participace a aktivní mobilizace občanstva za účelem plnění kolektivních politických a sociálních úkolů, přičemž tyto aktivity jsou usměrňovány jedinou stranou a mnohými monopolistickými sekundárními skupinami. Pasivní poslušnost a apatie, stahování do soukromí, tedy jevy charakteristické pro mnohé autoritativní režimy, jsou nežádoucí. Účast občanstva je přitom omezena na plnění souhrnného účelu stanoveného centrem, které definuje legitimitu cílů a organizací, jež jsou plně pod jeho kontrolou.³²

Od konce šedesátých let badatelé věnovali pozornost novým represivním praktikám postalinského období, jež měly už racionálnější a sofistikovanější charakter. Namísto masového teroru nastoupila rozvinutá manipulace a kontrola obyvatelstva státem, ovládaným monopolně jedinou stranou, která personálně prostoupila

ke komunismu už není možný. Teror se stal tehdy jednou z metod vládnutí, jakmile se však moc strany zkonsolidovala, jeho funkce se změnila. (Viz STRAUSS, Julia C.: *Communist Revolution and Political Terror*. In: SMITH, S. A. (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*, 365 n.)

29 Tamtéž, s. 356.

30 Po otevření sovětských archivů byly objeveny dokumenty, které ukazují, že i tzv. velký teror stalinských 30. let nebyl jen dílem samotného Stalina a státního aparátu, který ho rozpoutal, ale byl také vydatně živěn denunciacemi vycházejícími „zdola“. Mnozí lidé tak mj. využívali hysterie rozpoutané „hledáním nepřítele“ k osobním účelům. (Viz např. SIEGELBAUM, Lewis – SOKOLOV, Andrei: *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents*. New Haven, Yale University Press 2004, s. 22–25.)

31 Sovětský svaz ve svých posledních stádiích, kdy už zavedl princip tzv. socialistické zákonitosti, se pohyboval tímto směrem. Stabilizované politické systémy se všemi znaky totalitarismu kromě široce založeného a vše prostupujícího teroru si lze přesto i podle Linze dobře představit. (LINZ, J. J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, s. 74 (viz pozn. 2); TÝŽ: *Types of Political Regimes and Respect for Human Rights: Historical and Crossnational Perspectives*. In: ASBJØRN, Eide – HAGTVET, Bernt (ed.): *Human Rights in Perspective: Global Assessments*. Oxford, Blackwell 1992, s. 177–221; studie vyšla v německém překladu i ve sborníku: JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 519–571, zde s. 550 n.)

32 Viz LINZ, J. J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, s. 70 n.

veškerý státní aparát. Na kombinaci základních charakteristik totalitárního režimu s kontrolou obyvatelstva se zaměřil například německý politický vědec Peter Graf von Kielmansegg. Uplatňování totalitárního panství je podle něj možno popsat jako *nepřetržitě úsilí motivovat a kontrolovat společnost z jednoho monopolního centra*. Jako nástroj monopolního řízení sociálního jednání slouží ideologie, která výlučně a závazně rozhoduje o sociálně relevantních hodnotách a normách, na nichž spočívají schémata chápání skutečnosti. Tím se řídí i způsob výkonu moci v praxi, neboť *v monopolistickém vedoucím centru jsou koncentrovány šance vykonávat vliv*. Rozsah jeho rozhodování je principiálně neomezený a principiálně neomezená je také intenzita sankcí. Označení takovéto kombinace znaků pojmem „totalitární panství“ se Kielmanseggovi nejeví jako nepřiměřené.³³

Tento autor také poukázal na okolnost, že pod dojmem Hitlerovy a Stalinovy despotie byl teror jakožto neomezené a svévolné používání fyzického násilí dlouho považován za konstitutivní prvek totalitárního panství. Podle něj však je účelné zaměřovat se nikoli na tu nebo onu *formu* sankcí, nýbrž věnovat pozornost *potenciálu neomezené moci, která může volně rozhodovat o životních šancích jednotlivce*, ať už se týkají získání vzdělání, vyhlídek v povolání, uspokojování materiálních potřeb, nebo možností komunikace. Jestliže má někdo moc, která není vázána kontrolovatelnými podmínkami, a může ji používat k represivním účelům, jeho sankční potenciál lze z dobrých důvodů označit za totalitární.³⁴ Podle Kielmansegga je tedy „stabilita“ totalitárního systému závislá na existenci a *vybavenosti institucí a orgánů schopných uplatnit podle potřeby i teror*. Rozhodující je přitom *skutečnost, že policie a justice jsou nástrojem moci vládnoucí strany*, která jejich potenciálu může (ale také nemusí) podle uvážení kdykoli využít.

Zásadní rozlišení mezi podstatnými a sekundárními rysy diktatury přinesla práce Martina Dratha.³⁵ Primárním rysem totalitarismu jako ideálnětypického pojmu je podle něho záměr jedné skupiny politických aktérů *prosadit přes odpor společnosti a proti jejím dosavadním preferencím zcela jiný hodnotový systém*; právě tím se v jeho pojetí totalitarismus odlišuje od autoritarismu.³⁶ Sekundární rysy pak zahrnují všechny organizační (strukturální) a technické i procesuální předpoklady, kterými má být primárního cíle dosaženo. Přitom nezáleží na tom, zda společnost totalitárnímu panství klade odpor skutečný, nebo je-li jen domnělý, anticipovaný (mohl by přijít). Kdo má v plánu nastolit totalitární systém, ten mu chce vtisknout nové obsahy a moc k jejich prosazení „absolutně“, ne „relativně“.³⁷ Určující charakteristikou totalitarismu je podle Dratha nikoli nesvoboda o sobě, nýbrž

33 KIELMANSEGG, Peter Graf von: Krise der Totalitarismustheorie? In: JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 286–304, zde s. 298. Článek byl původně otištěn v časopise *Zeitschrift für Politik* v roce 1974.

34 Tamtéž, s. 299.

35 DRATH, Martin: Totalitarismus in der Volksdemokratie. In: RICHERT, Ernst (ed.): *Macht ohne Mandat*. Köln/R. – Opladen, Westdeutscher Verlag 1958, s. ix–xxxiv; znovu in SEIDEL, B. – JENKNER, S. (ed.): *Wege der Totalitarismusforschung*, s. 310–358.

36 Tamtéž, s. 337.

37 Tamtéž, s. 347.

vnucená nesvoboda, k níž patří i nátlak k sebepřemáhání (*Zwang zum Zwange*).³⁸ Jde o záměrnou aktivitu panujícího režimu, který oktrojuje ovládaným subjektům hodnotový systém, jenž má řídit jejich myšlení a kontrolovat jejich chování.

Drathův koncept, který osvětloval především podstatu a působení totalitárního režimu, aplikoval na analýzu mikrosociálního dění v rovině každodennosti Werner Josef Patzelt.³⁹ Sleduje transformaci společenských hodnot pod vlivem propagandy a nátlaku v každodenním životě a snaží se tak osvětlit totalitární panství pohledem zdola. Výzkum diktatury se má doplnit a zpřesnit díky porozumění, jak ji ve svém běžném životě zažívají ovládaní, respektive jak internalizují její aktivity zaměřené na změnu hodnotového systému. Patzeltovi jde o to *vysvětlit proces tvorby nové konstrukce sociální, respektive politické skutečnosti a mechanismy jejího upevňování*, jež mají vést k loajálnímu chování ovládaných. Centrem jeho pozornosti se stává konceptualizace mechanismů a strategií, jimiž totalitární moc rozvrací ve vědomí společnosti staré „samozřejmosti“ (pojmy a hodnoty vnímané dříve jako samozřejmé), aby je nahradila „samozřejmostmi“ novými. Všímá si také procesu rozkladu této nové, vnucované konstrukce skutečnosti, který nastává ve chvíli, kdy se ideologie dostane do rozporu s očekáváními, jež kdysi vyvolala.

Rovněž Michel Foucault, který dávno předtím sledoval proces disciplinace chování i myšlení občana státem, probíhající jak násilně, tak racionálnějšími gouvernementálními metodami, definoval totalitu jako *stranické vládnutí*. Jedna strana si monopolně podřizuje stát, omezuje autonomii jeho institucí, řídí jejich činnost.⁴⁰ Foucault zkoumá mocenské struktury jako globální strategie, které prolínají lokálními taktikami ovládání a využívají jich, čímž chce podtrhnout, že jsou to vztahy objektivního podrobování, jež vytvářejí subjekty.⁴¹ Totalita je tu definována jako praktické vládnutí jedné strany, vykonávané prostřednictvím státu a jeho institucí různými kanály a prostředky, jimiž se dosahuje disciplinování a usměrňování společnosti (osvojování „správných“, tj. režimem vyžadovaných názorů, hodnot a postojů ke státu a veřejným záležitostem). Tato „tvorba subjektu“ dle státem vnucované šablony je podle Foucaulta pro totalitární režimy charakteristická.

Zcela jiný pohled vrhl na totalitu ještě mnohem dříve Karl Raymund Popper. Poukázal na to, že totalitární diktatura vychází z teorie, která považuje morálku za pouhou politickou hygienu. Podle její logiky je dobré to, co odpovídá zájmům vlastní skupiny, vlastního kmene, vlastní třídy nebo vlastního státu. Co jim odporuje nebo škodí, musí být vyloučeno, vykořeněno. Člověk se tak stává ozubeným kolečkem v soustrojí společnosti, zcela závislým na kolektivu, a je kontrolován „shora“ *morálkou uzavřené společnosti*. Totalitarismus není sice zcela amorální, jeho

38 Tamtéž, s. 342.

39 PATZELT, Werner J.: Wirklichkeitskonstruktion im Totalitarismus: Eine ethnomethodologische Weiterführung der Totalitarismuskonzeption von Martin Drath. In: SIEGEL, A. (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 235–272 (viz pozn. 26).

40 Viz FOUCAULT, Michel: *Zrození biopolitiky: Kurz na Collège de France (1978–1979)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2009, přednáška ze 7. března 1979, s. 170 n.

41 TÝŽ: *Je třeba chránit společnost: Kurs na Collège de France 1975–1976*. Praha, Filosofia 2005, přednáška z 21. ledna 1976, s. 54 n.

morálka však je výlučně kolektivistická. Popper naproti tomu požaduje kontrolu politiky „zdola“, občanstvem. „Potřebujeme a chceme zavést morálku do politiky, nikoli ji zpolitizovat,“ zní jeho krédo.⁴²

Centrální úloha monopolně vládnoucí strany při formování společnosti v totalitární diktatuře se dnes považuje za nepřehlédnutelnou. „Režim“ a sociální aktéři mohou sice žít v symbióze, avšak zdroje a kompetence rozhodovat jsou přesto rozděleny nestejně. Vládnoucí strana rýsuje koordináty, vymezuje akční prostory a určuje také oblasti, které jsou tabu. Panství strany a plánované hospodářství se stávají materializovanou mocí, která diriguje masy – bez ohledu na jejich *Eigen-Sinn*.⁴³

Režim a společnost

Ideálnětypický model totalitarismu, charakterizující období stalinismu, nebyl tedy jen pomyslem, nýbrž dokázal v pozdějším svém vývoji do značné míry (třebaže ne úplně) vysvětlit poměry, v nichž se odehrával život společnosti v komunistickém režimu, a to nejen v období Stalinova panování, ale i po diktátorově smrti. I řada prací, které se k teorii totalitarismu či jejím jednotlivým tezím stavějí kriticky, dochází ke zjištění o významu *institucionálního rámce diktatury a jejích technik vládnutí na formování subjektů*. Tak například americká historička Sheila Fitzpatricková v úvodu ke své práci o životě ve stalinském systému podává výčet znaků, jímž tento systém charakterizuje jako zestručněný (*shorthand*) komplex institucí, struktur a rituálů vytvářejících obsah i dimenze životního prostoru sovětského člověka v éře Stalina.⁴⁴ Hlavními znaky systému podle ní jsou: vláda komunistické strany, marxisticko-leninská ideologie, bující byrokracie, kult osobnosti vůdce, státní kontrola výroby a distribuce, sociální inženýrství, akce posilující dělnictvo a stigmatizující „třidu nepřátel“, dozor policie, teror a různá neformální osobní ujednání, jimiž se lidé na všech úrovních snažili chránit sebe a získat nějaký užitek. To bylo součástí stalinského životního prostoru (*habitat*).⁴⁵ Z tohoto „těsnopisného“ přehledu lze vyčíst, že i Fitzpatricková považuje struktury režimu, kontrolujícího prostřednictvím byrokracie a aparátů (s použitím ideologického tlaku, policie a teroru) hospodářství i společnost, za pevný rámec každodenního života. Obyvatelé v něm hledají nejen své uplatnění, ale musí také být na stráži před hrozícím postihem a snažit se získat nějakým – i riskantním – způsobem

42 POPPER, Karl Raymund: *Otevřená společnost a její nepřátelé*, sv. 1: *Uhranutí Platónem*. Z angličtiny přeložili Miloš Calda a Josef Moural. Praha, Oikoymenh 1994, s. 101–107, cit. s. 106. Popperova klasická práce vyšla poprvé v roce 1945.

43 Viz BOYER, Christoph: Der Beitrag der Sozialgeschichte zur Erforschung kommunistischer Systeme. In: BRENNER, Christiane – HEUMOS, Peter (ed.): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung: Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948–1968. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 22. bis 24. November 2002*. München, Oldenbourg 2005, s. 24.

44 FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. New York – Oxford, Oxford University Press 2000, s. 2 n.

45 *Tamtéž*. Termín *habitat* je obtížné přeložitelný, označuje lokalitu, prostor, umístění.

pro sebe určité výhody, zboží nebo služby, jichž se nedostává. I když se po Stalinově smrti některé rysy diktatury a způsob vládnutí měnily, mocenské struktury zůstaly zachovány a nadále působily na myšlení, hodnocení i chování společnosti, byť jejich agresivita slábla.

Rovněž německý historik Thomas Lindenberger charakterizuje komunistickou diktaturu východoněmecké Jednotné socialistické strany Německa (SED) i v pozdějších jejích fázích jako *úsilí strany regulovat společenský život*, kontrolovat jeho pohyb a v případech potřeby ho utlumit, a to až do úrovně individuálního způsobu života. Aktivitě a vlivu společnosti byl rámcem diktatury vymezen jen úzký prostor. Mimo pracovní kolektiv, vesnici či obytnou čtvrť, za hranicí školní třídy nebo místních kulturních svazků nebyly žádné instituce, které by mohly sloužit k vyjednávání materiálních zájmů stejně jako k artikulaci sociálních a kulturních potřeb. To bylo přípustné jen v hranici základních struktur a vítáno pouze ve smyslu hesla „spolupracuj a spoluvládni“.⁴⁶

Pozoruhodnou míru vyváženosti přinesl do bádání o životě v diktatuře sborník studií *Za obzor totalitarismu*,⁴⁷ který sice zpochybňuje některé zažité dichotomie ve srovnávání nacismu a stalinismu, ale nepopírá přitom aktivní roli režimu při kontrole a tvorbě identity společnosti. Neopírá se o jednostranně pojaté sociální mechanismy nazírané jen z perspektivy každodennosti, ale vychází také z parametrů, které definují *režimem vytvářené podmínky*, v nichž se každodenní život společnosti odvíjel. K těmto podmínkám patřil nejen revolucí (respektive jiným aktem uchopení monopolní moci) nastolený systém mocenského, ekonomického a sociálního uspořádání, nýbrž i to, co dané uspořádání přineslo ve „stýkání a potýkání“ panství jedné strany (režimu diktatury) se společností v každodenním životě. Byla to nejen politická opatření (například vyloučení opozice), nejen opatření ekonomická (vyvlastnění) a intenzivní ideologická indoktrinace, ale také identifikace „nosné třídy“, která tvořila mocenskou základnu režimu a požívala řady výhod. Ruku v ruce s touto identifikací preferované základny šlo pak vylučování masy stigmatizovaných, považovaných v nejmírnějším případě za nespolehlivé, většinou však za potenciální nepřátele – se vším, co to přinášelo pro přiděl či omezování šancí i v každodenním životě či pro případné uplatnění represí. Jak se uvádí v jedné studii tohoto sborníku: „V mantinelech daných privilegií a předurčené stigmatizace mohli sovětské občany relativně volně (či rafinovaně) konstruovat vlastní žádoucí sociální identitu.“⁴⁸ Tato danost východisek stanovených panujícím režimem

46 LINDENBERGER, Thomas: Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Das Alltagsleben der DDR und sein Platz in der Erinnerungskultur des vereinten Deutschlands. In: *Aus der Politik und Zeitgeschichte*, řada B, roč. 52, č. 40 (26.5.2002), zejména 2. část: Die Diktatur der Grenze(n), s. 5–12.

47 Viz pozn. 2.

48 BROWNING, Christopher R. – SIEGELBAUM, Lewis H.: Systémové předpoklady sociálního inženýrství: Stalinské schéma identifikace a nacistický koncept Volksgemeinschaft. In: GEYER, M. – FITZPATRICKOVÁ, S. (ed.): *Za obzor totalitarismu*, s. 316. Z angličtiny přeložili Jan Mervart a Jakub Rákosník.

zůstávala v platnosti nejen v sovětském státě, ale i ve všech jeho komunistických satelitech (včetně Československa) až do jejich zhroucení.

Na propojenost a neoddělitelnost civilizačního a systémového rámce od všedního (každodenního) života ukázal i rakouský sociolog Alfred Schütz, který podrobně analyzoval struktury životního prostoru.⁴⁹ Tuto vzájemnou závislost demonstroval analýzou společenské podmíněnosti subjektivních relevancí v sociální situaci (co je pro jednotlivce důležité).⁵⁰ Vyšel z obecně přijímané premisy, že svět každodenního života je podstatně společenskou skutečností. Jednotlivec vstupuje do situace (společensky zarámované) s určitým systémem interpretačním (jak má situaci rozumět) a motivačním (jak ji hodlá řešit), který podmiňuje, co je chápáno jako samozřejmé a rutinní, a co naopak je problematické a vyžaduje reflexi a výklad. Rozhodující je, že interpretace situace a motivace jednání nespočívají vždy jen na vlastních zkušenostech, nýbrž i na zkušenostech společensky „objektivovaných“, které působí na jednotlivce jako *společenské apriori*. Přitom zde v kauzální souvislosti působí dvě historicky se měnící dimenze: rozdělení moci (*Herrschaftsverhältnisse*) a dělba práce. Role, kterou kdo v chodu společnosti zaujímá, dává jednotlivcům nestejně šance a kompetence. Společenská situace se může jevit jinak tomu, kdo má mocensky podmíněný lepší přístup k šancím, než tomu, kdo naráží na mocenské omezení svých šancí. Rozdělení moci a dělba práce (například pravidlo, že vedoucí pozice v provozu společnosti jsou v komunistické diktatuře přednostně vyhrazeny příslušníkům panující strany – poznámka KH) jsou faktory, které (nestejně) ovlivňují život jednotlivců, rodin i sociálních skupin v každodenním provozu. Obě oblasti – život každodennosti i působení civilizačních a systémových faktorů – tvoří spojitou sociální skutečnost. Jeden pohled se s druhým nevylučuje, ale doplňuje.

Teorie konfrontovaná s dalším vývojem komunistických diktatur po Stalinově smrti tedy přesněji postihla nejen způsob vládnutí „státostrany“, tj. její *působení na identitu ovládaných subjektů*, na jejich způsob vnímání, konstrukci a interpretaci skutečnosti, ale také snahu různých skupin občanstva *vyrovnat se diferencovaně s novou situací* a podle rozličných motivů a zájmů zaujímat aktivní, či pasivní postoj k chodu režimu. Názory a aktivity obyvatelstva byly tak nahlíženy jak v dimenzi každodennosti, tak v závislosti na politice a metodách praktikovaných režimem. Obě složky byly na sebe vázány – i když stále v asymetrickém poměru.

Totalitární, nebo autoritativní?

Někteří autoři se kloní k názoru, že poststalinský systém už nebyl totalitární, ale svou povahou byl spíše autoritativní nebo „moderní“ diktaturou.⁵¹ Na podstatné rozdíly mezi diktaturou totalitární a autoritativní upozornil svými rozsáhlými

49 Viz SCHÜTZ, Alfred – LUCKMANN, Thomas: *Strukturen der Lebenswelt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft 2003. *Lebenswelt* je tu chápán jako totalita přírodního a sociálního světa (s. 32), jako horizont našeho života a jeho výklad (s. 39).

50 *Tamtéž*, s. 342 nn.

51 O víceznačnosti pojmu modernity viz WAGNER, Peter: *Modernity as Experience and Interpretation: A New Sociology of Modernity*. Cambridge, Polity Press 2008.

studiemi politolog Juan José Linz.⁵² Určující charakteristikou *totalitarismu* podle něho je, že v něm není žádný politický, ekonomický či sociální pluralismus zakotven ve státní organizaci (*polity*) a že dříve existující zdroje pluralismu byly vykořeněny nebo systematicky potlačeny. V *autoritativním* režimu naproti tomu existuje jistý limitovaný politický pluralismus a velmi často extenzivní pluralismus ekonomický a sociální.⁵³ Totalitární režim likviduje či vyřazuje staré elity, autoritativní režimy často přibírají do svých struktur experty či jinak vynikající osobnosti z dřívějších elit. Totalitární režim vyžaduje, mobilizuje a odměňuje aktivní účast na kolektivním díle, autoritativní režimy naopak politickou angažovanost obyvatelstva nemobilizují, neboť se zde považuje za nežádoucí. Legitimizace autoritativních režimů také nevychází z všeobecně formulované ideologie jako v totalitárním režimu, nýbrž z vyhraněných „mentalit“, jako je patriotismus nebo nacionalismus.⁵⁴ Autoritativní režimy také na rozdíl od totalitarismu neusilují o radikální přeměnu hodnotového systému ani struktury společnosti, jsou v podstatě konzervativní.⁵⁵ Linz ve svých pozdějších pracích navrhl pro období po Stalinově smrti užívat pojem „posttotalitarismus“. V něm přetrvávají nadále struktury totalitarismu, ale způsob řízení a používání donucovacích metod se mění či modifikuje (o tom podrobněji v druhé části této práce).

Někdy se diktatury dvacátého století označují jako „moderní“ režimy. Modernost je spatřována především v podmínkách, které přinesla moderní doba – hlavně koncentrací mas, urbanizací, industrializací, sekularizací a také uplatněním technických i metodických inovací umožňujících masovou kontrolu, usměrňování a manipulování obyvatelstva panujícími elitami a jim sloužícími institucemi.⁵⁶

52 LINZ, J. J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (viz pozn. 2); LINZ, Juan José – STEPAN, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and post-Communist Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1996.

53 Viz LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 42 n.

54 Pojem „mentalita“ přejímá Linz od německého sociologa Theodora Geigera, který na rozdíl od ideologií jako myšlenkových systémů definuje mentality jako „cesty myšlení a cítění“, více emocionální než racionální. Mentalita je intelektuální postoj, ideologie je intelektuální obsah. Mentalita je psychologický předpoklad a připravenost, ideologie je reflexe a sebeinterpretace. (Viz LINZ, J. J.: *Totalitäre und autoritäre Regime*, s. 132–134 – viz pozn. 2.)

55 Podrobnější přehled autoritativních režimů v Linzově pojetí podává Stanislav Balík ve studii *Totalitní a autoritativní režimy* (Brno, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 2007, s. 41–52). Autor upozorňuje na to, že v 90. letech Linz vyčlenil posttotalitní režimy, které dříve řadil k režimům autoritativním, jako svébytný typ. K výkladu komunistické diktatury viz též BALÍK, Stanislav: Komunistický režim v Československu a přechod k demokracii. In: *15 let od listopadu 89 očima přímých účastníků studentské demonstrace, 16.11.2004, Autoklub*. (Sborník CEP, č. 38.) Praha, Centrum pro ekonomiku a politiku 2005. Text je také dostupný online z: <http://cepin.cz/cze/prednaska.php?ID=473>.

56 Jinak zdůvodňuje modernost komunistické diktatury historik Michal Pullmann: „Doložíme-li existenci sfér mimo bezprostřední kontrolu aparátu (domácnost, sport, rekreaci) a snahu tohoto aparátu o stabilizaci práva, máme před sebou obraz moderní diktatury, a nikoli totalitního režimu.“ (PULLMANN, Michal: Ještě k modelu totalitního panství: Odpověď na text Karla Hrubého v DaS 3/2012. In: *Dějiny a Současnost*, roč. 34, č. 4 (2012), s. 14.)

I moderní diktatury usilují přednostně o instalaci a udržení mocenského monopolu, který umožňuje indoktrinaci obyvatelstva, nepřipouštějí však politickou pluralitu, a tudíž neposkytují žádné legální alternativy k výměně, respektive k odstranění vlády, která se snaží trvale ovládat stát a podstatně měnit identitu společnosti.⁵⁷

Totalitární diktatura se liší od všech navrhovaných alternativních typů nejen tím, že převratně mění politické, ekonomické i sociální uspořádání (vymycuje předchozí systém), ale především tím, že usiluje o převratnou změnu myšlení a hodnotového systému celé společnosti. Tento totalitární *záměr* panující strany se ovšem nedaří vždy naplnit, a proto sám ještě totalitu nevytváří. K uskutečnění svého „nároku“ však režim disponuje potřebnými institucemi a aparáty, které instrumentalizuje podle mocenského zájmu centra. Jde tedy už nejen o *záměr*, ale o *proces jeho realizace*, který totalitární diktaturu v praxi nastoluje. Mocenskou základnu této realizace tvoří ta část občanstva, která podporuje monopolní vládu jedné strany, její politiku a snahu sjednotit společnost politicky, sociálně i ideologicky. K této mocenské základně se přidružuje i ta část občanstva, která je k režimu lhostejná (žije jen v dimenzi každodennosti), ale plní konformně přidělenou roli. Jiná část společnosti u vědomí své bezmocnosti se chová tak, aby zajistila existenci svých rodin a „nevyčnívala“ svým odlišným míněním a chováním. K orgánům komunistického státu a k jejich kompetenci má spíše nedůvěru a je tak trvalou latentní nositelkou pokusů o změnu režimu.

Snaha označit komunistickou diktaturu po Stalinově smrti termínem, který by nijak nereflekoval její návaznost na totalitarismus, je ve světle těchto poznatků neopodstatněná.⁵⁸ *Mezi totalitarismem a autoritativním režimem není žádný kontinuitní přechod.*⁵⁹ Naopak, pevnou kontinuitu lze nalézt mezi totalitarismem a formou komunistické diktatury v jejích dalších fázích. Jako smysluplné se mi proto jeví označovat další fáze komunistické diktatury, jež navazují na totalitarismus stalinistického typu, pojmem *posttotalitarismus*, jak to dělá ve svých pozdějších pracích Juan José Linz.⁶⁰

57 „...ani ve stalinismu, ani v poststalinismu se komunistická vláda, reprezentovaná stranou, nevzdala totalitárního nároku na hegemonii nad společností.“ (KOLÁŘ, Pavel: Čtyři „základní rozpory“ východoevropského komunismu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1–2 (2015), s. 146.)

58 Historik Pavel Kolář oproti „zevšeobecnujícím nálepkám“ jako „totalitní režim“ nebo krátce „totalita“ preferuje jako výstižnější označení „státní socialismus“: „Ti, kteří uvažovali v širších sociálněhistorických souvislostech, dávali přednost pojmu ‘státní socialismus’.“ (Tamtéž, s. 134.) Termín „státní socialismus“ se však používal i pro označení typu režimu, v němž sice socialisty řízená vláda zestátnila převážnou část ekonomiky, ale zachovala demokratickou vládní formu (jako tomu bylo v poválečném Československu v letech 1945–1948 nebo do značné míry i v poválečné Velké Británii pod vládou labouristů). Po únoru 1948 se však režim tohoto typu v Československu (jako ostatně ve všech komunistických státech Evropy) změnil na *diktaturu jedné strany*, která vylučovala jakoukoli opozici, resp. pluralitu.

59 Viz LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 294 (viz pozn. 52).

60 O Linzově teorii posttotalitarismu viz ZNOJ, Milan – KOUBEK, Jiří: Totalitarismus a posttotalitarismus v Čechách. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4 (2009), zejména s. 728 n.

Modely politických režimů je ovšem třeba vždy považovat jen za ideálnětypické konstrukty. Formy panství se v extrémně čisté, absolutní podobě nevyskytují. Reálné jsou jen konkrétní typy režimů se svými nesystémovými příměsky, nedostatky a jistou mírou poruchovosti. Realističtější je proto vnímat *tyto režimy* někde na pomyslné ose mezi oběma extrémů, jimiž je na jedné straně společnost režimem *totálně institucionalizovaná*, nesvobodná a neumožňující změnu, a na druhé straně společnost žijící v režimu *veskrze pluralitním*, umožňujícím vždy svobodnou volbu,⁶¹ a tedy i legální uskutečnění jiných alternativ k současnému režimu.

Diktatura v Československu po Stalinovi

Pozdější práce k teorii totalitarismu, a zejména nově pojatý Linzův model posttotalitarismu poskytují lepší porozumění i jednotlivým fázím komunistické diktatury v bývalém Československu.⁶² S přihlédnutím k těmto poznatkům je možné sledovat, co podstatného se měnilo, respektive ztrácelo, anebo co naopak přetrvávalo v jednotlivých fázích komunistické diktatury v Československu od Stalinovy smrti až do jejího zániku v závěru roku 1989.

Extrémní totalitarismus Stalinovy éry

Tento typ diktatury navazoval na předchozí systém totalitarismu zakladatelského období, jak se vyvinul v době Leninova vůdcovství a krátce po jeho smrti. Jeho záměrem bylo na troskách dosavadního společenského systému nastolit nový řád, v němž vznikne „nová společnost“ ve smyslu marxisticko-leninské ideologie, a s ní i nový, „socialistický“ člověk. Tento (leninský) systém měl už *základní vlastnosti totalitárního panství*: pluralita v politickém životě byla odstraněna zákazem jiných politických stran a také utváření frakcí uvnitř komunistické strany bylo znemožněno zavedením principu takzvaného demokratického centralismu. Byl nastolen mocenský monopol komunistické strany, respektive její vedoucí elity, která kontrolovala instituce a prostředky panování v oblasti politiky, ekonomiky, sociálního i kulturního života státu. Vedení strany bylo kolektivní, i když vliv Leninův v něm převažoval. Ekonomika byla převedena do státního vlastnictví a podřízena centrálnímu plánu. Veškerý život byl silně militarizován. Vytvořením Čeky (a jejich nástupnických organizací politické policie) byly vytvořeny mechanismy kontroly společnosti a systematického potlačování třídních, politických či ideových nepřátel násilnými, právně neohrazenými metodami. Marxismus-leninismus se stal oficiální ideologií státu a jejího utopického potenciálu vedení využívalo

61 BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas: *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1999 (původní anglické vydání 1966).

62 Viz LINZ, J. J.: *Totalitäre und autoritäre Regime*, s. 227–256. Překlad původního anglického vydání z roku 2000 byl v německém vydání doplněn stránkami 245–256, kde jsou zachyceny i části textu z práce Linze a Stepana *Problems of Democratic Transition and Consolidation*.

jako prostředku k vypjaté mobilizaci mas, zejména členů strany, průmyslového proletariátu a mládeže.

V prvních letech po revoluci zápasila ještě bolševická strana o upevnění tohoto systému v poměrech občanské války. Teprve v pozdních dvacátých letech se situace stabilizovala. Koncem dvacátých let získává Stalin rozhodující postavení, které mu pak ve třicátých letech umožní odpoutat se od Leninova režimu a dovést totalitarismus do extrémní podoby charakterizované maximální centralizací veškeré moci a vlivu v osobě vůdce (generálního tajemníka strany), který se stává nezpochybnitelným arbitrem nejen v řízení strany a státu, ale i v otázkách ideologie, vědy, výchovy, vojenství atd. Industrializace, kolektivizace zemědělství a ruku v ruce s tím boj proti údajným nepřátelům a škůdcům sovětského systému nabyly nebývalé intenzity a rozsahu. Prostředky přinucování, zastrasování a teroru byly užívány masově bez omezujících zákonů a kontroly. Ideologie ve Stalinově zjednodušujícím podání se stala dogmatem komunistického světa. V této extrémní podobě působila stalinská diktatura ještě po druhé světové válce na utváření komunistických režimů v satelitních státech Sovětského svazu. Po krátkém pokusu o takzvanou československou cestu byl totalitární režim stalinského typu nastolen i v Československu.

Komunistická diktatura v Československu do první poloviny padesátých let tomuto modelu totalitarismu vcelku odpovídala. Byla tu bezkonkurenční vláda jedné strany, která řídila stát i společnost, nepřipouštěla žádnou opozici, ničila demokratické instituce, občanskou společnost a všechny zdroje plurality v duchu závazné ideologie. Používala k tomu zákonem neomezený teror, kontrolovala média, masové i zájmové organizace, dokončila zestátnění průmyslu a živností, kolektivizovala zemědělství a centrálním plánem řídila ekonomiku, držela si monopol k nasazení zbraní.⁶³

Přechod z totalitarismu do raného posttotalitarismu: poststalinská éra

Po Stalinově smrti fáze *extrémního* totalitarismu v Sovětském svazu končila a také v satelitních státech následovaly jisté změny. Aby se do budoucna zabránilo koncentraci moci v rukou jednoho vůdce, která ohrožovala i členy panující elity, prosadila se zásada kolektivního stranického vedení. Rok po Gottwaldově smrti byla v Československu decentralizována například i Státní bezpečnost, aby se v jejím vedení nekoncentrovalo příliš mnoho moci. Masový teror proti „nepřátelským skupinám“ (politickým či sociálním) postupně nahrazovaly selektivní metody perzekuce. Totalitární struktury však přetrvávaly. Vedoucí role komunistické strany zůstávala nadále nedotknutelná a nezrušitelná, monopol její politickobyrokratické elity trval. Totéž platilo pro závislost občanstva na státě jako zaměstnavateli a na lokálních

63 K osvětlení politiky, ideologie i praxe tohoto období přispěla řada starších historiků, zejména Karel Kaplan, jehož exilové i pozdější práce vynesly na světlo mnoho materiálu, který byl tehdy ještě nepřístupný. Kaplanovi (a také jiným starším historikům) revizionisté vytýkají, že líčí toto období jako prostoupené terorem a společnost jako režimem bezmezně utlačovanou. (Viz např. PULLMANN, Michal: Život v komunistické diktatuře: O povaze a proměnách soudobých dějin po roce 1989. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 12 (2011), s. 14.)

autoritách, pokud šlo o přidělování či odpírání výhod a šancí na vzestup. Dominantní postavení marxisticko-leninské ideologie bylo stále pečlivě stráženo. Vedení státu se nadále rekrutovalo z členů komunistické strany, ze struktur, které byly vytvořeny už předchozím (extrémně totalitárním) režimem. Tito lidé vyrostli v organizaci, v aparátu strany nebo v technokratických složkách totalitárního režimu a osvojili si jeho mentalitu a způsob práce. Posttotalitární režim se sice odklonil od tvrdé represe stalinské doby, ale *mechanismy panování a kontroly společnosti stále fungovaly* v různě modifikovaných formách.

Společnost období „odstalinštění“, zdisciplinovaná stalinistickým režimem a poučená dosavadní zkušeností s diktaturou, zůstávala v silné závislosti na politice současné moci i nadále.⁶⁴ Lidé se naučili myslet, mluvit a chovat se tak, aby mohli v každodenním životě přes všechna systémová rizika dosahovat úspěchů a vyhýbat se nebezpečím. Stále fungovala rozsáhlá kontrola obyvatelstva, kterou prováděly nejen orgány Státní bezpečnosti, ale i masové organizace jako odbory, mládežnické a stranické organizace (až po uliční a domovní důvěrníky), jež podávaly zprávy o chování a „náladách“ svých příslušníků i o výrocích nespokojenců v obcích, v závodech, v úřadech, na pracovištích.⁶⁵ Těm, kteří politiku strany podporovali, se otevírala možnost většího uplatnění. Jiní se dostávali do kolize s požadavky režimu, ke slovu se hlásily jejich individuální či rodinné zájmy a v mnoha případech také tradiční způsoby myšlení a hodnocení světa, které přes značné úsilí komunistického režimu o dosažení jednoty ve smýšlení „nové společnosti“ stále ještě přežívaly v hlubokém soukromí jako obranný faktor.

Přes jisté rozdíly mezi oběma typy režimu (stalinským, totalitárním a poststalinským, posttotalitárním) opírají se oba o téměř totožné mocenské struktury a aparáty diktatury, která nadále vylučuje vznik politické plurality. Oba režimy se také vyznačují absencí občanské společnosti, jejíž „buržoazní“ základna byla revoluční proměnou, ideologickou agresí a perzekucemi vytlačována, či spíše „vykořeňována“. Tím se zřetelně liší od režimů autoritativních.⁶⁶ Raný (*early*) posttotalitarismus tak úzce navazuje na předchozí politický, ekonomický a sociální systém a jeho *totalitární formu panování*. Ta nemůže vzniknout tam, kde předtím nebyl

64 Snad nejcitelněji byl extrémním totalitarismem postižen život venkova, kde vyvlastněním, kolektivizací a vystěhováním nežádoucích osob se zcela změnil život vesnice nejen materiálně (změna vlastnictví, způsobu produkce, odměňování za práci), ale i v mezilidských vztazích, založených dosud převážně na tradičních sociálních a morálních hodnotách. Zde se asymetrie moci projevovala v plném rozsahu. (Viz JECH, Karel: *Soumrak selského stavu 1945–1960*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, č. 21.) Praha, ÚSD AV ČR 2001; podobně pro NDR: BAUERKÄMPER, Arnd: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur: Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg*. Köln/R., Böhlau 2002; LUDZ, P. Ch.: Entwurf einer soziologischen Theorie totalitär verfasster Gesellschaft, zejména s. 576–590 – viz pozn. 7.)

65 Viz FULBROOK, M.: Methodologische Überlegungen zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR (viz pozn. 22).

66 Viz THOMPSON, Mark R.: Weder totalitär noch autoritär: Post-totalitarismus in Osteuropa. In: SIEGEL, A. (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 309–339 (viz pozn. 26).

instalován totalitární režim.⁶⁷ Mezi oběma typy režimu je nepřehlédnutelná kontinuita. Drtivá většina organizačních forem vládnoucí strany a státu, ale i odborů, zemědělských kolektivů, kulturních svazů, komunikačních systémů a podobně, byla v satelitních zemích Moskvy, tedy i v Československu, vytvořena již v období stalinského totalitarismu a fungovala i ve fázi posttotalitární.⁶⁸

Také ideologie, která byla dogmaticky kodifikována Stalinem, stále podržovala svůj vliv.⁶⁹ Souviselo to i s faktem, že vlivní funkcionáři režimu, kteří až na nepatrné výjimky zůstávali ve vedoucích grémiích strany, se snažili zabránit tomu, aby byli ztotožňováni s excesy období „kultu osobnosti“ a aby jim byla připisována odpovědnost za brutální násilí a politické procesy, které přinesly více než dvě stovky hrdelních trestů (nejen nekomunistů, ale i funkcionářů KSČ) a postihly desetitisíce občanů. Nemohli sice udržovat ideologii stalinismu beze změny v její dogmatické podobě, ale nemohli ani dovolit její destrukci nebo náhlý obrat, neboť by se tím připravili o svou legitimizační záštitu. V roce 1956 vedení KSČ úspěšně brzdilo projevy kritiky uvnitř strany i mimo ni (na druhém sjezdu spisovatelů, při studentském majálesu) a interpretovalo revolty v Polsku a Maďarsku v duchu ideologického dogmatismu. Ještě v roce 1959 komunistické vedení stále vidělo v revizionistických snahách větší nebezpečí než v přetrvávání dogmatismu.⁷⁰ Teprve v šedesátých letech se zmírňoval jeho odpor vůči pozvolné změně výkladu komunistické politiky a ideologie pod heslem návratu k „autentickému“ Marxovi.⁷¹ Vedení strany se omezovalo na brzdění příliš rychlého tempa uvolňování interpretačních mantinelů.

67 Viz LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 293.

68 *Tamtéž*, s. 245.

69 Zjednodušené pojetí světa, jak bylo závazně „vyloženo“ ve Stalinově brožurce *O dialektickém a historickém materialismu*, ještě dlouho působilo. Stalinův normativní spis byl v Československu vydán již roku 1945, v roce 1949 se dočkal už čtvrtého vydání a pilně se dál dotiskoval. Rovněž náklady „Stalinových“ *Dějin Věsvezavové komunistické strany (bolševiků)*, v nichž tvořila tato práce samostatnou kapitolu, byly statisícové. Jak uvádí sociolog Miloslav Petrušek: „Vydání učebnice, z níž se učila moje generace, se objevilo roku 1954, tedy rok po Stalinově smrti: šlo o 14. vydání, jímž se dosáhlo úhrnného nákladu 702 700 výtisků v českém jazyce.“ Široká veřejnost, vystavená těmto masově šířeným názorům, podléhala i výkladu dějin podle Stalinem kanonizovaného modelu historického materialismu. A v hlavách komunistů se cementovalo Stalinovo pojetí ortodoxie (co je pravda) a hereze (co je lež). Pravdu měla vždy Strana. (PETRUSEK, Miloslav: Stalinova verze marxismu jako jeho „ortodoxní“ model: Dějiny VKS(b) po pětasedmdesáti letech. Kapitola z historické sociologie. In: *Historická sociologie / Historical Sociology*, roč. 5, č. 1 (2013), s. 33–54, cit. s. 37, pozn. 4.) Ideologie se ovšem často přizpůsobovala nové situaci. Podnětnou úvahu „Běsi, nebo piroh socialismu?“ o proměnách (marx)-leninské ideologie a její role při instalaci a udržování komunistické diktatury publikoval Josef Mlejnek v *Securitas Imperii*, č. 26/1 (2015), s. 12–36.

70 Viz Zpráva o současné situaci ve filosofii: Usnesení ÚV KSČ ze dne 24. března 1959. In: *Usnesení a dokumenty ÚV KSČ: Od XI. sjezdu do celostátní konference KSČ 1960*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1960, s. 305–319.

71 Viz KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009, zejména s. 293 nn.

Pokus o reformu systému

Raná šedesátá léta otevřela nové možnosti k liberálnější úpravě systému i způsobu jeho řízení.⁷² Jejich markantním symptomem je zvýšená tolerance k vnitrostranické kritice a uvolnění umělecké tvorby (zejména filmové a výtvarné); pootevření diskusního horizontu signalizovala kafkovská konference v Liblicích a Kosíkova kniha *Dialektika konkrétního* v roce 1963. Aktivizují se zájmové skupiny, jako například umělecké svazy. Čtvrtý sjezd československých spisovatelů v červnu 1967 už nezastrněně demonstruje nejen odvahu k svobodnějšímu projevu, ale narušuje i „hranice diktatury“ snahou vydobýt si širší názorový prostor.⁷³ Otevřeně se mluví o tom, jakých metod režim využívá k ovládnutí společnosti.⁷⁴ Následující měsíce přinášejí mocenský rozkol ve vedení strany, který končí porážkou skupiny kolem prezidenta a prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného. To umožňuje opoziční frakci ve straně, čerpající z odborného potenciálu společenskovědních ústavů, i oživlé intelektuální obci (ve stalinském období ještě plně integrované v dogmatické ideologii i politice strany) pokusit se o novou, reformní koncepci komunistické teorie i režimní praxe. Jde tu nejen o důslednější překonání stalinských „deformací“, rozšíření kontroly institucí a orgánů zdola, zavedení otevřeného způsobu informování veřejnosti, ale především o rozšíření občanských práv a obnovení některých svobod, které byly u nás po únoru 1948 potlačeny. Otevřenější politika KSČ si má kromě jiného získat širší a intenzivnější podporu pro reformovaný systém „státního socialismu“, jehož další trvání v té době nebylo vážně zpochybněno.

Komunistická strana sice zůstávala vedoucí silou ve státě, ale mocenský monopol byrokratické elity, která stranu dirigovala, byl jejím rozkošem silně narušen a ne všechno se už podřizovalo její taktovce. Vznikaly přitom i zájmové skupiny, které nevycházely z přání nebo iniciativy stranického vedení, aniž by to zatím mělo za následek jejich perzekuci (Klub angažovaných nestraníků, Klub 231, obnovující se sociální demokracie a další). Uvolnilo se i direktivní pouto strany k odborům,

72 „Nešlo o celkovou reformu lidově demokratického systému, nemluvě o jakékoli alternativní politické vizi. Stěžejním podnětem debaty byla snaha o návrat k ideovým východiskům marxismu, a nikoli snaha o jeho teoretickou revizi. Tento obrozený marxismus měl být nástrojem poznání své vlastní předešlé deformace stejně jako soudobé reality socialismu.“ (*Tamtéž*, s. 309.)

73 Viz HRUBÝ, Karel: Tíha omylu. In: *Listy*, roč. 32, č. 3 (2002), s. 25–29.

74 Ludvík Vaculík ve svém projevu na čtvrtém sjezdu československých spisovatelů obvinil mocenské orgány nejen z potlačování práv občanů, ale přímo z jejich degradace na poslušný objekt politické moci a na bezmocnou oběť jejích cílů. Moc vyvolává svými kroky atmosféru strachu, politické netečnosti, občanské rezignace a uvrhává občany do poddanství nového, nebývalého typu. Vybírá si k tomu pomocníky mezi lidmi bažícími po moci, toužícími po prospěchu a zisku, ale také mezi lidmi poslušné povahy nebo lidmi se špatným svědomím. „Upravit lze lidi mající strach a mnoho dětí, lidi dříve ponižované, kteří důvěřivě přijímají nabídku nové hrdosti, dále pak lidi od přírody hloupé. Na určitý čas, za určitých okolností a pro určité úkoly jsou přechodně použitelní i různí morální absolutisté a nezištní, avšak špatně informovaní entuziasté, jako jsem já,“ konstatoval se vši otevřeností Vaculík. (*IV. sjezd Svazu československých spisovatelů: Protokol. Praha 27.–29. června 1967. Praha, Československý spisovatel 1968, s. 143.*)

mládežnickým a jiným masovým organizacím. Také pseudostrany Národní fronty se aktivizovaly v úsilí o získání určité autonomie. Politická pluralita však ještě připuštěna nebyla: KAN, K-231 a sociální demokracie se nikdy nedočkaly skutečného uznání úřední registrací.⁷⁵ Uvolnění, které nastalo hlavně s dalekosáhlým faktickým osvobozením tisku a veřejného slova od cenzury, však bylo zřetelnou známkou, že posttotalitární režim se nyní distancuje od stalinského *extrémního* totalitarismu rozhodněji a opravdověji než v předchozí „novotnovské“ fázi. Také společnost se v nebyvalé míře aktivizovala. Ve veřejném prostoru se diskutovaly názory, které nebyly v souhlasu s dosavadním autoritativním diskurzem.⁷⁶ V roce 1968 tak dochází podle Linzovy terminologie k *pokus* o proměnu totalitárního systému v „posttotalitární režim volbou“ (*by choice*). Tento posun byl totiž částečně iniciován volbou „shora“ (částí komunistických funkcionářů a intelektuálů) a podporován sympatiemi „zdola“ (částí členské základny KSČ i širokým proudem lidí stojících mimo stranu).

Osm měsíců pokusu o přestavbu komunistického systému v Československu mezi lednem a srpnem 1968 se od předchozích let odlišuje odkrytím *nejednotnosti ve vedení i v mocenské základně režimu*. Až dosud se zdálo, že politika strany (zdánlivě jednotné) má podporu drtivé většiny obyvatelstva, které (alespoň navenek) pozitivně odpovídalo na její mobilizační výzvy, osvojovalo si jazyk ideologie, respektovalo stranickou hierarchii, chovalo se „poslušně“ („souhlas“ voličů se odrážel v téměř stoprocentním přitakání vládě jedné strany, kamuflované Národní frontou). V prvních měsících roku 1968 však se pojednou strana prezentovala nikoli jednotně, nýbrž přinejmenším ve třech různých podobách, jak ukazuje ve své práci historička Jitka Vondrová.⁷⁷ Byly tu „konzervativní síly“, které se bránily jakýmkoli reformám, a v opozici vůči nim „pokrokové síly“, které naopak usilovaly o reformu, respektive nápravu minulých chyb režimu a stávajících nedostatků. Ale ani tyto „pokrokové“ síly nebyly zcela jednotné. Centristické jádro, stojící za prvním komunistickým tajemníkem Alexandrem Dubčekem, se snažilo zlidštit a liberalizovat stalinské dědictví, aniž by se přitom narušila jeho socialistická podstata, tj. hospodářské plánování, „společenské vlastnictví výrobních prostředků“ a mocenský monopol komunistické strany (jak to vyjadřoval *Akční program KSČ* z dubna 1968). Slibovalo kontrolu moci „na základě partnerství a oponentury, soutěží myšlenek a lidí“, jak to je také obsaženo v návrhu zprávy chystaného sjezdu strany ze srpna 1968, ale pod podmínkou, že nedojde k protisocialistickému či antikomunistickému zvratu (který byl nepřipustný i pro SSSR a další „spojence“ v rámci východního bloku).⁷⁸ Vedle toho však zastánci radikální reformy (mnozí intelektuálové a také třeba Městský výbor KSČ v Praze) často překračovali hranice vymezené komunistickou

75 Viz HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K-231 v období pražského jara*. Praha, Prostor 2009.

76 Viz HRUBÝ, Karel: Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 545–574.

77 VONDROVÁ, Jitka: *Reforma? Revoluce? Pražské jaro 1968 a Praha*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 45.) Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2013, s. 9.

78 *Tamtéž*.

věroukou a usilovali o to, aby se režim v dlouhodobější perspektivě přiblížil politické pluralitě.⁷⁹ I když tyto návrhy nacházely u obyvatel nečekaně silnou podporu, pozice radikálních reformátorů nebyla ve straně dostatečně silná, aby mohli své návrhy ve stále mocném stranickém centru prosadit. Vedoucí role komunistické strany (přes nejednotnost stranických elit) nesměla být zpochybněna. Ani snaha Slováků dosáhnout větší autonomie nezpochybňovala komunistické panství v obou polovinách republiky.

Z krátké existence pražského jara tak zůstalo především jedno důležité zjištění: nejen strana, ale především *společnost*, kterou režim dříve prezentoval ve své propagandě jako šik sevřeně krácející za komunistickou stranou, se ukázala být heterogenní, zájmově, názorově i hodnotově diferencovaná.⁸⁰ Vedle loajálních stoupců strany, její politiky a ideologie tu byla nemalá část (také členstva KSČ), která se k její předchozí politice vyjadřovala – teď už i v tisku a ve veřejné diskusi – kriticky až odmítavě. Tato heterogenita vnímání, myšlení a hodnocení ve „společnosti“ se měla znovu projevit v plné síle a důsažnosti na konci osmdesátých let. „Jednotná společnost“ se ukázala jako iluze.

Brežněvovská restaurace dynamiku tohoto reformního procesu, uvolněného původně Nikitou Chruščovem, zastavila. Okupace Československa se stala zřetelným signálem konce tohoto typu panování jedné strany, která se sice reformuje, nicméně zůstává stále neodvolatelně „vedoucí“ silou režimu, a tím i „socialistického“ systému.⁸¹

79 Zřetelně vyjádřil takový záměr reformy marxistický filozof Robert Kalivoda: „Pro současnou fázi realizace moderní socialistické demokracie to prakticky znamená vytvoření *naprosté svobody* pro různé světonázorové a kulturní koncepce, pokud respektují socialistickou organizaci společnosti.“ (KALIVODA, Robert: Demokratická a kritická myšlení. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 11 (1968), s. 6.) Kalivoda připisoval reformě i možnost vytvořit pluralitu politických stran, právně garantovaný zákaz cenzury, zrušení tzv. kádrových stropů, a dokonce i vedoucí úlohy komunistické strany, jež byla zakotvena v ústavě. To vše ovšem s jednou podmínkou: že bude zachováno „společné jádro socialistického programu“ při partnerské kooperaci s komunistickou stranou.

80 Tento postřeh vyjádřil už Ferdinand Peroutka v rozhovoru s Václavem Havlem, který ho v roce 1968 během svého pobytu v USA navštívil na chalupě v Lost Lake. V *Dálkovém výsledku* s Karlem Hvíždalou to Havel reprodukuje takto: „...nejdůležitější bude uchovat z Pražského jara jednu méně nápadnou, ale z perspektivního hlediska nesmírně významnou věc: pluralitu společenského sdružování ‘zdola’ ... jako politický výraz skutečných intencí života a nástroj jeho obrany proti totalitním nárokům systému.“ (HAVEL, Václav: *Dálkový výsledek*. In: TÝŽ: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výsledek*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 699–917, cit. s. 720.)

81 Tento typ, k němuž směřoval československý pokus o reformu v roce 1968, byl nakonec po přechodném typu „zralého“ (*mature*) posttotalitarismu realizován v radikální podobě koncem 80. let v Maďarsku, kde se vedení komunistické strany rozhodlo pro odklon od sovětského monopolního systému a připravilo přechod k systému pluralitnímu, v němž byly nakonec k soutěži připuštěny i demokratické strany. Stejným směrem, i když odlišným způsobem, šel vývoj i v Polsku. (Srv. LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 306–311.)

Zatuhlý posttotalitarismus: brežněvovská a husákovská éra

Po 21. srpnu 1968 přichází z „centrály revoluce“ tlak na zásah proti reformám a jejich protagonistům a se postupně obnovil totalitární režim v poststalinické podobě. Opatření, která zabráňovala užívání neomezené vůle a brutálních metod jednoho vůdce, zůstávají však už v trvalé platnosti. Renesance dřívějšího (poststalinického) režimu s tímto omezením (provázená u nás stranickými prověrkami, vylučováním ze strany, selektivním postihem jinak smýšlejících, ale ne už masovým terorem) vede k pacifikaci té části společnosti, která se aktivizovala za pražského jara. Postupně tak nastává fáze *zatuhlého (frozen) posttotalitarismu*, jak tento stav režimu výstižně nazývá Juan José Linz. Režim se neoproštuje od totality, jak by termín mohl napovídat, ale je to *totalita fungující jinak* (jak to blíže charakterizoval například Václav Havel v esejí *Moc bezmocných*).⁸² Spočívá v systému soustavného usměrňování, které produkuje kontrolu občanstva nejen režimem, ale i navzájem mezi občany, tedy každodenním okolím, přizpůsobujícím se – záměrně či nereflektovaně – podmínkám, v nichž je nuceno žít. Těžce postižen je i život univerzit a odborných ústavů, zejména v oblasti humanitních a sociálních věd. Období po zásahu „bratrských“ armád je tedy pro jedny „participativní diktaturou“ (řečeno s Martinem Sabrowem), v níž stranické vedení staví na podpoře těch, kdož souhlasí s programem takzvané normalizace; pro druhé však zůstává tuhým posttotalitárním systémem, opřeným o stranický aparát, loajální experty a tajnou policii, jejichž přičiněním identifikuje, vyčleňuje a potírá své kritiky a odpůrce (čistky, degradace v zaměstnání, znemožnění studia a podobně). O souhlas ostatního občanstva se režim nemusí už starat, neboť je dosavadní zkušeností s diktaturou dostatečně zdisciplinováno, pacifikováno a zachovává (alespoň navenek) poslušnost.

Posttotalitární režim sedmdesátých let upevnil všechny podstatné struktury a funkce typické pro totalitarismus: koncentraci moci ve všech klíčových oblastech života státu a společnosti v rukou politickobyrokratické elity, vykořehování jakýchkoli náběhů k politickému pluralismu, směrodatné působení (marxisticko)-leninské ideologie, kontrolu obyvatelstva tajnou policií (která byla v roce 1974 opět podřízena ministerstvu vnitra), nomenklaturní princip obsazování funkcí s daným kádrovým stropem pro nekomunisty a preferencí „spolehlivých“ členů KSČ. Jednota vládnoucí strany a státu (respektive jejich částečné splývání), která byla za vlády Klementa Gottwalda a Antonína Novotného symbolicky demonstrována tím, že první muž ve straně se stal i prvním mužem ve státě (prezidentem republiky), byla po abdikaci generála Ludvíka Svobody znovu okázale potvrzena v osobě Gustáva Husáka jako generálního tajemníka Ústředního výboru KSČ a současně prezidenta Československé socialistické republiky. Represivní soudnictví a potlačovací metody se od dřívějších extrémních forem (zejména teroru počátečních padesátých let) lišily větším respektem k zákonu, který alespoň *formálně*

82 „Oním ‘post-’ přitom nechci říci, že by šlo o systém, který už totalitní není; chci naopak říci, že je totalitní zásadně *jinak*, než jak jsou totalitní ‘klasické’ diktatury, s nimiž je v našem povědomí pojem totality obvykle spjat.“ (HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: *TÝŽ: Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výsledek*, s. 224–330, cit. s. 230, kurzívou zvýraznil VH.)

měl být dodržován. *Politická, ekonomická a ideologická struktura, její provázanost a výlučné postavení komunistické strany a ideologie spolu s profesionálně organizovanou kontrolou obyvatelstva zůstaly podstatnou charakteristikou i zatuhlého režimu posttotalitárního* – třebaže zejména v ekonomice a na lokálních úrovních začínaly jeho řídicí funkce v dalších letech dostávat trhliny.

Působení ideologie na společnost procházelo v té době nepřehlédnutelnou změnou.⁸³ Už neinspirovala, její obsah se zúžil na několik potřebných frází, jimiž se občan vyvazoval z podezření, že je nepřitelem režimu. Působil i tlak západní civilizace. Společnost přes izolaci od nekomunistického světa podléhala globálním trendům bydlení, oblékání, konzumu, uměleckého výrazu (zejména v oblasti populární hudby); moderní komunikační prostředky jako rozhlas a televize umožňovaly proniknout informacím a uměleckým reprezentacím z liberálně orientovaného západního světa. Také v mezinárodní konstelaci došlo k závažným posunům, symbolizovaným podepsáním Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Helsinkách. To posilovalo od druhé poloviny sedmdesátých let opoziční nálady ve společnosti, proti nimž však už represe nebyla uplatňována masově, ale selektivně. K veřejnému nesouhlasu se sice odhodlalo jen málo lidí (například chartisté, autoři a vydavatelé samizdatů, některé umělecké skupiny a podobně), ale ve vědomí společnosti, zejména mezi mládeží, znatelně rostly otevřeněji kritické postoje a projevy vzdoru.

Posttotalitarismus úpadku

Společnost posledního desetiletí komunistického režimu (jde jen o velmi hrubé časové vymezení) byla tedy už v mnoha ohledech pozměněná. Ze starších generací se někteří zcela, jiní částečně se státněsocialistickým systémem a s komunistickou diktaturou buď identifikovali, nebo si prostě zvykli; bylo však stále dost těch, kteří ji vnitřně nedovedli plně přijmout. Rodili se do ní také noví lidé a mezi mládeží stále rostl počet nonkonformních, kteří vyjadřovali svým alternativním způsobem života protest proti omezujícímu režimu. V podstatě však ve vnímání většiny společnosti diktatura zevšedněla, zdegenerovala v navyklou kulisu, v níž se lidé chovali převážně konformně a snažili se vylepšit, či alespoň si udržet dosavadní způsob života.

Státní aparát byl sice stále prostoupen příslušníky komunistické strany, ti však už přinášeli pro svou práci jiné předpoklady. Do vedoucích funkcí se dostávali mladší lidé, kteří už nebyli fanatiky ideologie, ale zkušenými manažery moci. Neopírali se už o dělnickou třídu (i když ji jako základ systému nepřestávali

83 Historička Lenka Kalinová zjišťuje, že část obyvatelstva včetně dělnictva se v důsledku zklamání po roce 1968 přestala angažovat za společenské hodnoty a ve větší míře se věnovala soukromým aktivitám a zlepšování materiálních podmínek svého života, jak to odpovídalo měřítkům konzumní společnosti. (KALINOVÁ, Lenka: *Dělníci v normalizaci: Dělnictvo a sociální stát v Československu. Sociální postavení a postoje dělnictva v 70. a 80. letech.* In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Česká společnost v 70. a 80. letech: Sociální a ekonomické aspekty.* (Česká společnost po roce 1945, sv. 11.) Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2012, s. 55.)

rétoricky vzývat), ale o nomenklaturní kádry, o instituce a aparáty, k nimž patřily i nadále bezpečnostní složky. Měli jistě zájem na zlepšení provozu ekonomiky a zásobování a chtěli mít přitom svůj pověstný „klid na práci“. Ale i jim stejně jako jejich starším kolegům ve vedení šlo především o udržení výsadního postavení či o mocenský vzestup. Strana jako taková zůstávala „totalitní“. Její špičky se nehodlaly a neuměly o moc dělit s opozicí jako vedoucí komunisté v Polsku a v Maďarsku. Nedokázaly se ani odhodlat k rázné reformě. „Normalizační“ režim se do posledních dnů nevzdával svého zbyrokratizovaného mocenského monopolu a udržoval v provozu většinu mechanismů kontroly společnosti.⁸⁴ Ideologie sice už nemotivovala, ale závaznost jejího kodexu formálně nadále platila. Vedení strany se spokojovalo s vnějšími projevy loajality a nekladlo už takový důraz na indoktrinaci; ideologie ve vědomí občanů se zdála být výchovou, působením médií a režimním jazykem pevně zakotvená. Takový režim se pořád ještě může jevit jako stabilní, ale ztratí-li vnější podporu (což se stalo po Gorbačovově změně zahraniční politiky v období perestrojky), dochází i k jeho vnitřnímu oslabení.⁸⁵ Při stoupající politické bezradnosti panující byrokratické elity, doprovázené ideologicky založenou ritualizací politiky, získala sice společnost širší prostor pro privátní i kritické aktivity v *nepolitické oblasti*, nemohla však přimět centrální moc k reformám, které by charakter diktatury podstatně měnily.

Vztahy mezi panující mocí a obyvatelstvem se ustálily na vzájemné snaze vyhýbat se konfliktům. Diktaturu většina obyvatel pocítovala jako nezvratný režim (zajišťovaný „na věčné časy“ spojenectvím se Sovětským svazem), jenž nadále vykonával své regulační funkce, ale jehož pravidla a opatření se dala obcházet (různými druhy korupce, využíváním osobních vztahů, černým trhem zboží i služeb a podobně) a v němž bylo možné najít si své „niky“, kam jeho působení ani tlak ideologie nepronikaly. Lidé se v daném rámci snažili o naplnění svých malých ideálů (dosáhnout lepšího zaměstnání, bydlení, vzdělání a podobně), o přátelské vztahy ke svým sousedům či kolegům na pracovišti, o bezstarostný život v rodině a mezi přáteli, o uspokojivé využití volného času. Tento pozitivní postoj k uchování a rozvoji života, který se často uvádí jako argument proti tomu, aby byl pozdně

84 Viz PULLMANN, Michal: Gewalt in der Umbruchzeit der ČSSR. In: SABROW, Martin (ed.): *1989 und die Rolle der Gewalt*. Göttingen, Wallstein 2012, s. 337–356. Pullmann tu konstatuje, že dosavadní praxe státního násilí, které potlačovalo především politickou opozici, náboženské obce, nekonformní chování apod., zůstávala přes všechny reformy 80. let až do konce desetiletí téměř nedotčena: trvala perzekuce opozičníků a nekonformních osob, která zasahovala často také jejich příbuzné a znamenala dlouhodobé důsledky pro jejich životní perspektivy. „Centralizace represivních orgánů a utajování jejich rozhodnutí a postupů zůstávaly nejdůležitějším znakem státněsocialistického uspořádání až do jeho zhroutení.“ (Tamtéž, s. 337; viz též Writing history in the Czech and Slovak republics: An interview with Michal Pullmann. In: *Social History*, roč. 17, č. 4 (listopad 2012), s. 384 n.)

85 Vnější stabilita systému je dána jeho včleněním do většího mocenského bloku, jehož jednotlivé prvky se vzájemně posilují a podmiňují, eventuálně se mocenskými zásahy řeší vnitřní konflikty (srv. PETRUSEK, Miloslav: *Společnost pozdní doby*. Praha, Sociologické nakladatelství 2006, kapitola „Post-totalitní společnost“, s. 314–316).

„normalizační“ režim označován za totalitární,⁸⁶ se ovšem ve společnosti projevuje a prosazuje za všech režimů i okolností, a nemůže být proto argumentem pro legitimizaci komunistické diktatury jako „moderní“, netotalitární. Masové slavnosti a rituály, vyžadovaná demonstrace jednoty a respektu k autoritě strany, vyznávání režimních symbolů a projevy kolektivního „nadšení“ (při oslavách 1. máje, výročí ruské říjnové revoluce a podobně) vyvolávaly pořád ještě zdání ideové i politické jednoty strany a společnosti, která u stoupenců a sympatizantů režimu mohla být i pociťována jako skutečná. Tato zdánlivá stabilizace vedla režim k podstatné změně v postoji k občanské pasivitě. Zatímco v počátečních letech komunistické diktatury byla pasivita považována za podezřelou, v jejích posledních letech nebyla už hodnocena tak nepříznivě; pasivní občan nebyl svou neangažovaností *eo ipso* podezřelý (podobně jako v kádárovském Maďarsku), stačilo, když dodržoval rituály. Za manifestovanou (nikoli skutečnou) jednotou a „poslušností“ se však skrývalo mnoho různorodých zájmů, rozporů, ideové prázdnoty a nespokojenosti.

Tato nespokojenost se stala obecně rozšířeným jevem, prostupujícím společenskou atmosféru. Projevovalo se to mimo jiné rozrůstáním šedé zóny, tvořené lidmi, kteří sice ještě plnili jisté funkce v rámci režimu, ale sami mu už nedůvěřovali a jejich porozumění pro kritiku režimu vzrůstalo.⁸⁷ Společnost, která vycítila vzrůstající obtíže a bezradnost režimu, počala jeho panování zlehčovat. Nerevoltovala sice politicky, to bylo stále ještě riskantní, projevovala však vzrůstající nezájem o ideologii a věci veřejné a stahovala se stále více do privátní sféry. Také ekonomičtí manažeři a lokální představitelé moci uvolňovali svá pouta k ústředí. Nižší funkcionáři a řadoví příslušníci komunistické strany plnili své povinnosti už bez nadšení, ideologie nemobilizovala žádnými novými perspektivami. Strana už nebyla pro velkou část z nich bojovým šikem, ale legitimací k většímu přídelu šancí. Vyprchání utopické komponenty marxistické ideologie vedlo zejména u středních a nižších kádrů strany a státu ke ztrátě víry v naplnění vize beztřídní společnosti,⁸⁸ což přispívalo k oslabení chodu celého systému. A bylo to právě v důsledku *slabosti režimu, nikoli díky jeho úmyslu či benevolenci*, jestliže se otevíral poněkud větší prostor pro působení opozičních sil a nekonformní aktivity (zrod nových nezávislých iniciativ, šíření samizdatů, organizování rockových a undergroundových koncertů).⁸⁹

86 Viz PULLMANN, M.: Ještě k modelu totalitního panství (viz pozn. 56).

87 ŠIKLOVÁ, Jiřina: Šedá zóna a budoucnost disentu v Československu. In: *Proměny*, roč. 28, č. 1 (1990), s. 5–12. Text projevu, který autorka zaslala sympoziu konanému začátkem října 1989 v bavorském Frankenu, vyšel v newyorském exilovém časopise až po pádu komunistického režimu.

88 „V průběhu šedesátých, sedmdesátých, a zejména osmdesátých let většina řadových komunistů nejspíše ztratila víru v dosažitelnost skutečné komunistické beztřídní společnosti. Po celou tuto dobu však komunisté nepřestali věřit v legitimní právo dělnických stran vést společnost na cestě k blíže neurčené alternativě jak vůči kapitalismu, tak stalinismu.“ (KOLÁŘ, Pavel: Strana jako utopie: Komunistická identita po pádu stalinismu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 254.)

89 Podle Petra Pitharta „normalizační“ režim na rozdíl od autoritativních režimů stále ještě „dosti spolehlivě udržoval ve stavu umrtvenosti i ty sféry veřejného života, které autoritářský

Závěrečná fáze monopolní vlády komunistické strany končí rozpadem autority a řídicí schopnosti strany. Koncem osmdesátých let nastalo období „dysfunkční totality“, jak tuto možnost vývoje totalitárního režimu předvídal už v roce 1971 Zbigniew Brzezinski: Politické elity se brání zásadnějším reformám. Dominance systému i ideologie je oslabena, což vede k méně dogmatickému a méně totálnímu podřízení společnosti. Vynořují se odchylné názory a odchylně orientované skupiny. Přinucovací metody jsou sice stále ještě považovány za legitimní, ale nejsou už užívány automaticky.⁹⁰ Chybí motivující perspektiva i vůle k podstatnější reformě systému, natož ke změně samotného režimu. Jen vůle k monopolnímu panování u mocensko-byrokratické elity přetrvává. Juan Linz nazval tuto fázi „posttotalitarismem úpadku“ (*decay*).⁹¹

Milionový „disent“

Velká část společnosti v Československu, povzbuzena úspěchy lidových hnutí v Polsku a Maďarsku, aktivitou veřejnosti v Německé demokratické republice a postojem

režim zpravidla lhostejně 'nechává žít', víceméně je toleruje“, což lze připsat jen ochablosti jeho sil, ale ani v nejmenším jeho realismu, či dokonce ochotě k toleranci. (PITHART, Petr: 1969–1989: Chybějící pojem, či spíše nechuť k porozumění? In: *Tamtéž*, roč. 16, č. 4 (2009), s. 690.) Naproti tomu politolog Stanislav Balík považuje existenci tzv. společenské smlouvy (tj. nabídky sociálních jistot a relativního růstu blahobytu výměnou za depolitizaci společnosti, tedy za rezignaci na možnost aktivně zasahovat do politiky) za známku toho, že v Československu v době „normalizace“ nemohlo jít už o režim totalitární. Podle něj je třeba tento režim považovat za autoritativní, neboť společenská smlouva s veřejností je typická právě pro autoritativní režimy (a „nemožná v režimech totalitních“). (BALÍK, Stanislav: Komunistický režim v Československu a přechod k demokracii – viz pozn. 55.) Balík ovšem přehlíží podstatný rozdíl, na který upozornil Pithart: autoritativní režimy tolerují společnosti jistou volnost i ve sféře veřejného života (např. v ekonomice či světónázorové orientaci), kterou se totalitární režim snaží udržovat pod svou kontrolou i v období své dysfunkčnosti (tj. ve stavu umrtvenosti). To, co je pro autoritativní režim charakteristické už od počátku (tedy jistá pluralita s výjimkou politiky), je v závěrečné fázi „normalizace“ výsledkem ochablosti režimu, nikoli jeho vůle či změn v jeho struktuře.

90 BRZEZINSKI, Zbigniew: Disfunctional Totalitarianism. In: BEYME, Klaus von (ed.): *Theory and Politics*. Den Haag, Kluwer 1971. Přetištěno v německém překladu in: JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 263–276 (viz pozn. 2).

91 Politolog Jan Cívín ve srovnání československého režimu druhé půle 80. let v odlišné optice teorií totalitních, posttotalitních a autoritativních režimů podává tuto charakteristiku: „Komunistická strana neustále drží dominantní postavení ve společnosti. Přihlíží ale k názoru odborníků a svoji moc čím dál víc racionalizuje a byrokratizuje. Navenek sice působí homogenním dojmem, ve skutečnosti v ní však existuje latentní konflikt mezi pragmatickými a ortodoxními členy. Ke zformování celé pragmaticky orientované stranické frakce ovšem nedojde. Režim přitom rychle ztrácí legitimitu a přichází o své ideologické ukotvení. Ideologie se totiž formalizuje a vyprazdňuje. Režim se navíc stává 'schizofrenním'. Výrazně se v něm projevuje rozpor mezi oficiální a neoficiální verzí světa s tím, že té oficiální verzi už takřka nikdo nevěří. 'Ledový krúnýř' zamrzlého posttotalitarismu zkrátka začíná 'tát', což je příznakem blížícího se pádu režimu.“ (CIVÍN, Jan: Tání československého komunistického režimu v letech 1985–1989. In: BUDIL, Ivo – NOVÁKOVÁ, Tereza (ed.): *Totalitarismus*, sv. 2: *Zkušenost střední a východní Evropy*. Plzeň, Západočeská univerzita 2006, s. 35–42, zde s. 41.)

gorbačovského vedení, které spojilo plán perestrojky se zásadou nevměšování do záležitostí satelitů,⁹² vstupovala na sklonku osmdesátých let do veřejného prostoru s jiným diskurzem, než jaký byl v předcházejících desetiletích nastolován a usměrňován režimem.⁹³ Byl-li dissent v sedmdesátých letech omezen na stovky a v osmdesátých letech postupně na několik tisíc osob, v létě a na podzim 1989 už podepsaly petici „Několik vět“, žádající otevřený dialog a větší svobody, desetitisíce občanů. V listopadu a prosinci vzrostl počet protestujících v republice na milionovou masu. Tato odvaha velké části obyvatel Československa k povalení diktatury nevyrostla jen z rezignace, z omrzení režimem, z nevíry v jeho ideologii a autoritativní diskurz, ale také z nepotlačitelné touhy po plnějším a důstojnějším životě, která přetrvávala po celou dobu komunistické diktatury v tradičních návycích a normách i ve způsobu myšlení a hodnocení velké části společnosti, třebaže se k ní po léta veřejně hlásila jen hrstka chartistů a dalších oponentů. Také tradice politické demokracie spojená s ideály sociální spravedlnosti, ústící do představ o syntéze socialistického systému s demokratickým pluralitním režimem, měla ve společnosti širokou základnu.⁹⁴ Bez trvalé nechuti k diktatuře, která lidem vnucovala jiný hodnotový systém a jinou morálku, bez vědomí alternativních politických, světonázorových a morálních idejí a hodnot, bez podprahové naděje na jiné, lepší uspořádání státu a plnější život společnosti nebylo by vůbec pochopitelné, jak mohl v závěru roku 1989 vypuknout tak rozhodný masový odpor velké části společnosti proti komunistické diktatuře, která stále ještě disponovala účinnými prostředky násilí.

92 Sovětské vedení se skutečně do vnitřní krize československého režimu nevměšovalo: „...v konečné fázi byly rozhodující faktory domácí. Byly to především probuzení a stupňovaná odvaha společnosti – či lépe řečeno některých sociálních, profesních či věkových skupin – a za druhé existence organizované (a do jisté míry už společensky etablované) opozice, která převzala vedení společenského pohybu, měla ve veřejnosti nutný kredit a autoritu a dokázala na vývoj situace pohotově reagovat.“ (TŮMA, Oldřich: Mezinárodní souvislosti kolapsu komunistického režimu v Československu. In: KOCIAN, Jiří – TŮMA, Oldřich (ed.): *Deset let soudobých dějin: Jednání sekce Soudobé dějiny na VIII. sjezdu českých historiků*. Praha, ÚSD AV ČR 2001, s. 125.)

93 Během roku 1988 vznikl v prostředí Charty 77 manifest Hnutí za občanskou svobodu nazvaný „Demokracii pro všechny“, který upozorňoval na neutěšený stav společnosti a země, jež si sice současná moc uvědomuje, ale není schopna zříci se totalitního způsobu vlády. Manifest požadoval už nejen svobodu duchovního života či pohybu a obnovu právního řádu, ale také obnovení politického pluralismu. Vyjadřoval odpor k tomu, „aby byla v ústavě zakotvena vedoucí role KSČ nebo jakékoli jiné politické strany či sdružení organizací, jež by si přivlastňovalo právo vystupovat za všechny“. (Demokracii pro všechny: Manifest Hnutí za občanskou svobodu. In: HLUŠIČKOVÁ, Růžena – CÍSAŘOVSKÁ, Blanka (ed.): *Hnutí za občanskou svobodu 1988–1989: Sborník dokumentů*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1994, s. 25–34, cit. s. 26. kuzívou zvýraznil KH.) Srv. také MIDDELL, Matthias: Two Ways of Telling the Story? In: SMITH, S. A. (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*, s. 174 (viz pozn. 11).

94 Na základě těchto tradic předvídal nový pokus společnosti o odstranění komunistické vlády už kanadský historik Herbert Gordon Skilling v monografii *Czechoslovakia's Interrupted Revolution* (Princeton, Princeton University Press 1976, s. 852).

Facit

Pozdní fáze komunistické diktatury v Československu není zcela novým typem režimu, ale kontinuálně se vyvíjejícím a posléze degenerujícím derivátem totalitárního režimu.⁹⁵ Tento posttotalitární režim reprodukuje jeho mocenské, ekonomické a sociální struktury, které jsou i nadále monopolně řízeny komunistickou stranou, stejně jako komunistická ideologie zůstává určujícím rámcem interpretace světa a dějin i utváření hodnotových normativů. Arbitrární role strany a její ideologie je sice stále v platnosti, tlak ideologické indoktrinace je však už málo úspěšný. Velká část společnosti se tak ve svém privátním životě stále řídí tradičními zvyklostmi, názory a hodnotami. Kritéria sociálního vydělování jsou sice otupena, společnost je však nadále rozdělena na ty, kteří se těší jistým výsadám, a na většinu, která je oproti nim znevýhodněna ideologickými a politickými měřítky, respektive také na ty, kteří jsou pro svou nonkonformitu stigmatizováni jako nepřátelé společnosti, ostrakizováni a perzekvováni. Slabosti režimu využívá společnost k prosazení svých každodenních zájmů, ale opozice či jiná politická pluralita mimo vládnoucí stranu je trvale nepřipustná, Národní fronta a masové „společenské organizace“ setrvávají pod kontrolou komunistické strany. Až do posledních dnů komunistické diktatury zůstává zachován potenciál kontrolního a potlačovacího aparátu, jímž vládnoucí strana disponuje.

I v situaci, kdy ideologie vyhasínala a utopické vize se vytratily, kdy stranické a státní vedení upadalo do politické bezmoci a kdy politicko-ekonomický systém trpěl zbytnělostí a zbyrokratizováním, podržoval si takzvaný normalizační režim stále ještě mnoho z totalitárních struktur a praktik.⁹⁶ Politické elity se naučily racionálněji a sofistikovaněji panovat, ale jejich hlavní starostí bylo i nadále udržet vedoucí roli komunistické strany, uchovat „socialistické“ uspořádání ekonomiky a vytvořit (alespoň předstíranou) jednotu společnosti a státu na bázi marxisticko-leninské ideologie.

V Československu došlo k oslabení a dysfunkci režimu, *nikoli však k postupnému odbourání jeho totalitárního charakteru* jako v Polsku a v Maďarsku, kde (za odlišných okolností a také odlišným způsobem) vládnoucí strany uvolňovaly svůj mocenský monopol, s jehož demontáží byla torpédována i dosavadní nadřazenost komunistické ideologie. Režimy v obou těchto zemích se transformovaly do nové podoby, přičemž se stávala skutečností politická pluralita, došlo na dialog a dělbu

95 Otázku, zda komunistická diktatura v Československu nebyla ve skutečnosti dvěma fázemi *totalitního systému*, vznesl už Oldřich Tůma v závěru své recenze knihy Juana J. Linze a Alfreda Stepana *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Upozornil zde na možnost, že posttotalitní fáze byla zabudována a přítomna už v základech totalitárního režimu. (TŮMA, Oldřich: Poznámka k typologii komunistických režimů. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 3–4 (1997), s. 534–537.)

96 Kritériem a mírou totality není jednoduše chybějící demokracie, nýbrž rozsah a intenzita zvnějšku řízeného, současně však hluboce zažitého (internalizovaného) konformismu (srv. WALICKI, Andrzej: War die PLR ein totalitärer Staat? In: ŚPIEWAK, P. (ed.): *Anti-Totalitarismus*, s. 459 – viz pozn. 21).

moci s opozicí a posléze byly uspořádány volby s více kandidátkami.⁹⁷ *Takovýto postupný vývoj, který před závěrečnou změnou v pluralitní demokracii přetvářel komunistický režim do režimu jiného typu bez znaků totalitarismu, v Československu nenastal. I když v posledních měsících ztrácel zbytky své autority a schopnost jednat, stále se nevzdával nároku na monopolní, s nikým nesdílené ovládnutí státu, hospodářství i společnosti, legitimizované posud platnou, byť vyprázdněnou ideologií. Pluralita politických subjektů ani společenských a kulturních struktur nezávislých na kontrole KSČ (tj. mimo organizace Národní fronty) nebyla ústavně připuštěna. A politické vedení o ní neuvažovalo ani jako o pragmatickém opatření, jak tomu bylo v Polsku a Maďarsku.⁹⁸ Neprojevovalo snahu (a také už mu nezbyval čas) o kompromisní přechod do jiného typu režimu jako v těch komunistických státech, v nichž ustavení liberálnědemokratického režimu západního typu načas předcházelo režim s autoritativními rysy, a zároveň s nepřehlédnutelnými prvky politické plurality.⁹⁹*

Konfrontovány se statisícovými demonstracemi, neodvážily už se vedoucí elity použít násilí. Jen dvanáct dnů po studentské demonstraci, proti níž ještě nastoupily ozbrojené složky, a dva dny po symbolické generální stávce odhlasovalo komunisty ovládané Federální shromáždění na své mimořádné schůzi 29. listopadu 1989 návrh, aby byl z ústavy vypuštěn článek o vedoucí úloze KSČ a o marxismu-leninismu jako státní ideologii. Následovaly týdny postupné kapitulace, které končily přechodem k jinému politicko-hospodářskému systému a k vládní formě pluralitní demokracie.

Závěrečná poznámka

Revizionisté, kteří se věnují převážně vysvětlování stability diktátorského režimu v Československu, nedovedou dosud dostatečně objasnit vývoj, který nakonec vedl k jeho rozkladu a pádu. Přestože režim měl neustále k dispozici orgány státního násilí, došlo v roce 1989 k *masovému odmítnutí* „věčné vlády jedné strany“ a k jejímu nahrazení jiným, pluralitním uspořádáním, respektujícím lidská práva a kontrolu vlády společností „zdola“. Novou perspektivu poskytla právě ta část společnosti, která si ještě uchovala mnoho z dřívějších demokratických a humanistických tradic. Její skutečné smýšlení, motivy a hodnotovou orientaci revizionisté dostatečně nesledovali, a proto sílu jejího protirežimního

97 Viz LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 306 nn.; WALICKI, A.: *War die PLR ein totalitärer Staat?*, s. 456–466; CIVÍN, J.: *Tání československého komunistického režimu v letech 1985–1989*, s. 38 (viz pozn. 91).

98 Viz LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 306–311.

99 Otázku, proč v některých zemích (např. NDR, ČSSR) trval *zatuhlý, upadající* posttotalitarismus až do posledních dnů, zatímco v jiných zemích (Polsko, Maďarsko) přecházel ve *zralý* posttotalitarismus, se pokusil zodpovědět Mark Thompson poukazem na patriotickou politiku vedení polské a maďarské komunistické strany, které se snažily odpoutat od vlivu Moskvy a liberalizovat různé oblasti systému, aniž by přitom provokovaly Moskvu (THOMPSON, M.: *Weder totalitär noch autoritär*, s. 335 n. – viz pozn. 66).

potenciálu hodnotí rozpačitě.¹⁰⁰ Nepopíratelně se tu projevilo také *zklamání* mnohých komunistů a profitérů z nepřítli povzbudivého vývoje státu, jeho upadající ekonomiky i z projevů občanské nespokojenosti, které vyvolávaly i u nich pocit bezradnosti a rezignace. Avšak převážná část společnosti, která režimem protežované hodnoty dostatečně neinternalizovala a přes nezbytné přizpůsobení svého chování ve veřejném prostoru se s politikou a cíli komunistické strany i s její ideologií nikdy plně neztotožnila, spojovala s pádem režimu spíše *naději* na uvolnění dosavadních omezení, na zrušení obtěžujících rituálů a na *vytvoření širší politické, názorové i hodnotové plurality*, v níž *i jednotlivý člověk nabude opět větších práv a získá větší podíl na utváření světa, ve kterém chce žít*.¹⁰¹

100 Na jedné straně její vliv uznávají: „Sváteční atmosféra jednoty revolučních dnů spolu s trvajícím nebezpečím excesivního státního násilí (které ještě dlouho nebylo zcela vyloučeno) potvrdily toto překódování. Jako garant vnitřního míru neplatilo od této chvíle staré vedení strany a státu, nýbrž nové elity vzešlé z dřívější opozice.“ (PULLMANN, M.: Gewalt in der Umbruchzeit der ČSSR, s. 353 n. – viz pozn. 84.) Naproti tomu v článku, který publikoval Michal Pullmann společně s Pavlem Kolářem, se význam těchto opozičních elit ironizuje: „...jiné moudré hlavy vnucují představu, že normalizace byla ‘totalitním režimem’, v němž jsme se jen bez ustání třáslí strachem před represí a ve skrytu duše čekali na okamžik, až to tady ‘praskne’, abychom vyšli do ulic s trikolorou na klopě. Jako by komunistické Československo bylo zemí patnácti milionů chartistů, kteří jen předstírali falešný ‘normální’ život.“ (KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Kdo se bojí normalizační každodennosti? Bez studia „banalit“ všedního dne nepochopíme ani trvání, ani pád komunistické diktatury. In: *MF Dnes*, příloha *Kavárna*, 29.10.2011, s. 33–36, cit. s. 33.)

101 Jinak vidí způsob přechodu od státněsocialistického systému monopolně řízeného komunistickou stranou ke kapitalistické ekonomice a pluralitní demokracii revizionistický historik. Aby zachránil neutrální obraz komunistické diktatury jako moderní státní formy, která si nezaslouží *a priori* odsudek, představuje společnost jako masu žijící jen nepolitickými zájmy každodennosti. Táž společnost, která podle něj čtyřicet let stabilizovala a legitimizovala komunistický režim, pak vyměnila iluzi o spásnosném státním „socialismu“ za jinou iluzi o lepší budoucnosti v kapitalistické ekonomice a pluralitní demokracii: „Zdá se, že hesla ‘demokracie’, ‘trhu’, ‘individuálních šancí’ a ‘tvrdé práce’ dnes plní podobnou funkci, jakou měli jejich normalizační předchůdci ‘socialismus’, ‘plánování’, ‘světlé zítřky’ nebo ‘dialektický přístup’; většinou nepoukazují k adekvátním obsahům a projektům (nemají pevný význam), nýbrž lidem v jejich každodenní komunikaci umožňují ujistit se, že *stojí za to mít takový konsensus, který zaručí všeobecnou spokojenost slušných lidí* (většiny obyvatelstva) s pluralitou jejich každodenních orientací a účinně vylučuje vše nebezpečné, špinavé, podezřelé a podvodné (do roku 1989 např. Romy a disidenty, poté Romy, bezdomovce či imigranty).“ (PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011, s. 226, kurzívou zvýraznil KH.) Bezpochyby bylo dost lidí, kteří jevíli ochotu ke konsenzu s *jakýmkoli* režimem, jen když jim zaručil „všeobecnou spokojenost slušných lidí“, ale to není důvod zaměřovat *pars pro toto*.